

ՌՈՄԻԿ ՔՈԶԱՐՅԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԴԻՏԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Ս. ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳՈՒՄ¹

«Ինչու պետք է հասկանալ Խորենացու պատմությունը. դեռ
պետք է որոնալ այդ մեծ հսկայի հարուստ մտերի ամփոփ,
բայց բազմաբովանդակ արտայայտությունը»

Արշակ Տեր-Միքելեան²

«...Սուրբ վարդապետ նոր Սիոնի,
Յորոց ծածկեալն իմաստ յայտնի:
Մի է և այն սուրբ հայկազնի
Մովսես Քերթող Խորենացի,
Սուրբ և ընտրեալ և հրաշալի,
Հըմարտախոս յիմաստ բանի:
Զոր և տեսեալ աշօփ լինի,
Գրով ցուցցէ ամենայնի,
Համանման մարգարէի,
Ծածկեալ անտեսն առնէ յայտնի»:

Գրիգոր Տղա³

1. Պատմողական և մեկնողական պրակտիկայում, ըստ Դավիթ Անհաղթի, որպես «գտովորականն պատմողաց», այսինքն՝ որպես էկզեգետների կամ հերմենևտների ուսումնասիրության ընդունված ընթացակարգ, հետազոտությունը բացահայտման ենթակա՝ նշվում են հետևյալ ութ գլուխները՝ «գիտավորություն, պիտանացուն, պատճառք մակագրություն, հարազատություն, բաժանումն գլխոցն, կարգն, վարդապետական եղանակն, առ ինչ մասն վերա-

¹ Մովսես Խորենացու պատմագիտական հայեցակարգում պատմության դիտավորության վերաբերյալ՝ համառոտ ու նախնական, տե՛ս Ռ. Խ. Քոչարյան, Պատմության մեկնողականությունը և Մովսես Խորենացու «Պատմություն Հայոց» աշխատության իմաստասիրող առանձնահատկությունը. - «Ռուբիկոն», Եր., 2/10/2006, էջ 4-12:

² Ա. Տեր-Միքելեան, Խորենացին ֆենադատության մեջ - «Լումայ», գիրք Ա., 1900, էջ 327:

³ Գրիգոր Տղա, Տեառն Գրիգորիսի կաթողիկոսի հայոց, որդոյ եղբար տեսոն Գրիգորիսի և Ներսիսի՝ ասացեալ բան պիտանի ի խնդրոյ Հերմոյ Սեաստոսի - Բանաստեղծություններ և պոեմներ, Եր., 1972, էջ 207:

բերումն»⁴: Սույն ու այլ հրապարակումներով ամբողջացող իմ հետազոտության սկզբունքային ու բովանդակ խնդրակարգն է՝ ուսումնասիրելով Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» աշխատությունը, հասկանալ ու մեկնողաբար բացորոշել **ընդհանրապես՝ պատմության և կոնկրետորեն՝ Հայոց պատմության խնդրակարգը**: Մեկ միասնական ու ամբողջական այս խնդրակարգում որպես բաղադրիչ ու առաջնային խնդիր է ներկայանում Մովսես Խորենացու պատմագիտական և պատմափիլիսոփայական հայեցակարգի մեկնողաբար բացորոշումը:

Պատմությունը մարդկային բանական հոգու ու մտքի գործ է ստեղծագործություն և հենց մշակութային իրողություն: Ըստ Դավիթ Անհաղթի, ամենայն բանական գործի՝ այդ թվում նաև գիտության ու արվեստի առնչությամբ հարկ է բացորոշել նրա **դիտավորությունը, ըստ այդմ՝ իրագործումը**: Դավիթ Անհաղթն այդ հասկանալու հնարավորություն է ընձեռում, երբ խոսելով արվեստների ու գիտությունների ոչ միայն ըստ «ենթակայի», այլև ըստ «կատարումի» սահմանելու և կամ որոշարկելու մասին, մեկնորոշում է «կատարում» հասկացությունը, որ ենթադրում է նախագաղափարը և ըստ նրա **կերպարանվելն ու իրագործվելը** յուրաքանչյուր գիտության կամ արվեստի ու արհեստի, կամ որևէ մասնագիտական գործունեության. «... կատարում է, ըստ որում նկատ է և կերպարանի և ըստ որում զամենայն ինչ առնէ»⁵: Եվ իհարկե, գիտությունները, արվեստները և մասնագիտական գործունեություններն ու գործերը տարաբնույթ են և նրանց բնությունը, ըստ կատարումի, սահմանման միջոցով բացահայտելիս, «կատարում» հասկացության մեջ հարկ է նկատի ունենալ ու բացորոշ նշել ոչ թե անպայմանորեն երեք, այլ՝ երբեմն միայն երկու բաղադրիչները՝ առանց կերպարանումի, այն է՝ դիտավորությունն ու բուն կատարումը՝ իրագործումը⁶: Դավիթ Անհաղթի այս տողերից կարելի է հասկանալ, որ **դիտավորությունը իդեայի (աստ կոնկրետ՝ պատմության իդեայի) մտովի տեսանությունն է**:

Իդեայի տեսանությունը համապատասխան է քրիստոնյա սուրբ հայրերի աշխատություններում և կամ աղոթքներում «հոգևոր կեցողությամբ ինքնակատարելագործության» մասին բազմիցս արտահայտվող այն մտքին, ըստ որի, աստվածային շնորհով կարող է բացվել հոգու տեսողությունը, որով և հնարավորություն ընձեռվել հոգևոր հայեցողության կամ տեսության: Ասվածի համար, այս հրապարակման «խնդրո բան»-ին անմիջական առնչությամբ, որպես

⁴ **Դավիթ Անյաղթ**, Վերլուծութիւն «Ներածութեանն» Պորփիրի – Երկասիրութիւնի փիլիսոփայական, Եր., 1980, էջ 107-109, այս մասին նաև տե՛ս Մեկնութիւն «Ստորոգութեանցն», էջ 220-225:

⁵ Տե՛ս **Դավիթ Անյաղթ**, Սահմանի իմաստասիրութեան – Երկասիրութիւնի փիլիսոփայական, աշխ. Ս. Արեշատյանի, Եր., 1980, էջ 46:

⁶ Տե՛ս հաջորդ տողերում նույն տեղը:

լրացուցիչ հիմք կարելի է բերել, մասնավորապես, Մովսես Խորենացու «Պատմություն Հայոց» երկի զանազան մասերում արտահայտված մտքերն ամփոփող մի միտք, որի մանրամասներին անհրաժեշտ անդրադարձներ կլինեն նաև այս ուսումնասիրության հետագա շարադրանքում: Մովսես Խորենացին իր դիտավորության մասին խոսելիս հայտնում է, որ կամենում է ամենայն «ընթերցասէրի»⁷ և «ուսումնասէրի»⁸ հոգու կամ մտքի «աչքին» և ուրեմն՝ հոգևոր տեսողությամբ «յանդիման կացուցանել» հայոց կյանքում իմաստության, քաջության ու ամենայն առաքինության, մարդկությանն ամենայնորեն պիտանի «իրաց և գործոց»՝ իրենց տեղում և ժամանակում գոյության, «զգորությունն»⁹ ու «զգիրարդն»¹⁰, «ի՞նչն» ու «ինչպե՞սն» և ուրեմն՝ այդպիսի նշանակալի համայն եղելումի իմաստության խորհուրդը: Կարելի է այդ առթիվ նաև հիշատակել «Ողբ»-ի հետևյալ տողը. «Աշակերտք հեղգք առ ուսումն և փոյթք առ ի վարդապետել, որք նախ քան զտեսութիւնն աստուածաբանք» (ընդգծումը՝ Ռ. Ք.)¹¹:

Ժամանակակից հայերենում հավասարապես օգտագործվում են և՛ դիտավորություն, և՛ նպատակ հասկացությունները, ընդ որում, առավելապես միևնույն բովանդակությամբ: Գրաբարում և սուրբ հայրերի տեքստերում կարելի է երբեմն հանդիպել թվացյալ նույնական կիրառություններ, սակայն հարկ է նկատի ունենալ, որ այս երկու հասկացությունների բովանդակություններին հատուկ են նաև էական տարբերություններ, և սուրբ հայրերի հայեցակարգային առանձնահատկություններն ուսումնասիրելիս, ըստ հերմենևտիկայի տեսաբանների, տեքստից մեզ դիմող ավանդության բացությունն ու իսկությանը ընթերցողի համաբացության ու հասկացման պիտոյության անհրաժեշտությամբ՝ հարկ է կասեցնել թյուրհասկացման բերող ժամանակակից ոչ ճշմարիտ կանխադատությունների ներգործությունը¹² և այսպիսով զգուշանալ ու զերծ մնալ հասկացութային այն խառնաշփոթությունից ու նույնացումներից, որ հատուկ է ժամանակակից լեզվամտածողությանն ու լեզվագործունեությանը:

Իսկ ինչպե՞ս բացորոշել «նպատակ» հասկացությունը և այն տարբերել «դիտավորությունից»: Դիտավորությունը որպես այդպիսին՝ կարող է և չլինել բանորոշ-լեզվական (ուսուցանալ-լեզվական) բանաձևամբ: Իսկ նպատակին ներհատուկ է բանորոշ-լեզվական ձևակերպվածություն և դիտավորությունը միայն ուսուցանալ-լեզվական բանաձևամբ կարող է ներկայանալ որպես նպատակ:

Պատմությանը վերաբերող կոնկրետ դեպքում՝ մեր դիտավորությունը,

⁷ «Իսկ դու, ո՛վ ուշիմ ընթերցասէրդ, հայե՛աց ... և զարմացի՛ր» (Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Եր., 1991, էջ 17 (Ե, 12-14)):

⁸ «... ո՛վ ուսումնասէր դու և յայտսիկ զմեզ աշխատեցուցանող» (նույն տեղում, էջ 22 (Զ, 11)):

⁹ Նույն տեղում, էջ 45:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 7:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 364:

¹² Տե՛ս X.-Г. Гадамер, Истина и метод, М., 1988, էջ 353-354, տե՛ս նաև Ռ. Քոչարյան, Հանս-Գեորգ Գադամերի փիլիսոփայական հետմենտիկան, Եր., 2006, էջ 130-135

մինչ որևէ գործունեություն՝ պատմելիքի ընտրողաբար ժողովում ու պատմումի իրականացում, պատմությունը գոյություն կամ կյանքի կոչող **իդեայի դիտվածությունն է տեսանությունը, կերպարանումը՝** կերպարանավորումը, **իսկ կատարումը՝** բուն իրագործումն է և գործունեության նպատակային արդյունքին հասնելը: Եվ Մովսես Խորենացու պատմափիլիսոփայական ու հենց պատմագիտական հայեցակարգն իր ամբողջությամբ կարող է ներկայանալ, եթե բացահայտվի **պատմության դիտվածությունը, ըստ այդմ՝ պատմության կերպարանումը, և վերջապես՝ պատմության բուն կատարումը:**

Հարկ է նաև հիշատակել, որ հերմենևտիկան իր երկմիասնական տեսական ու գործնական գոյություն և անտիկ շրջանից ի վեր՝ պատմականորեն կայացման ամենայն արտահայտություններում որպես իր պրակտիկայի սկզբունքային կետ է ամրագրել դիտվածության բացահայտումը: Ահավասիկ, Մովսես Խորենացու պատմատեսական բովանդակ հայեցակարգի հասկացման ու մեկնողաբար բացորոշման համար հերմենևտիկական ուսումնասիրության այս ուղին որպես անհրաժեշտ ու նաև նախընտրելի տեսնելով, առաջնային են նկատվում պատմության դիտվածության հարցադրումն ու բացահայտումը:

Դիտվածության հարցադրումն ու բացահայտումը հետազոտական քննությունից արտաքո՝ Ձ ՐԴՐՈՂԻ մի սկզբունք չէ, այլ՝ անհրաժեշտորեն բխում է պատմության որպես այդպիսին գոյության իսկության հարցադրությանն ու բացահայտմանը հետամուտ մտքի հետևողական ընթացքից: Հերմենևտիկայի ողջ պատմության մեջ հասկացման ձգտողի ու մեկնաբանի մեկնողական պրակտիկայում «դիտվածությունը» դարձել է բացահայտման ենթակա սկզբունքային ու առաջնային հարց: «Դիտվածությունը» ուսումնասիրվող առարկային ադեկվատ մեթոդի անհրաժեշտ ու նախընտրելի հարցադրում ու պատասխան-իմաստ է, որ հասկանալի է դարձնում ու մեկնորոշում մարդկային ամենայն գործի, կառույցի, կարգավորության, գիտության կամ արվեստի և կոնկրետորեն՝ պատմության ու հենց պատմագիտության հետագա ամենայն կերպարանման ու կատարումի իսկությունն ու անիսկությունը:

2. Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» աշխատությունը նպատակաբանական (թելեոլոգիական) պատմություն է: Նրա պատմության նպատակայնությունը՝ նպատակայնորեն կազմակերպված լինելու բնույթը, երկկողմանի է՝ կա պատմվողի¹³ նշանակալիություն, կա նաև պատմումի վարդապետական եղանակի նպատակ, և աշխատության մեջ այս երկուսը ներկա են միասնականորեն: «Պատմութիւն Հայոց»-ում, այսպիսով, նպատակային բնույթն իր երկկողմանիությունամբ, որպես պատմումի եղանակի և պատմվածի (և կամ պատմվողի) բանորոշ դիտվածություն, ներկա է միասնականորեն: Իսկ պատմվածի (և

¹³ Պատմվողի և-կամ պատմական գոյավորի վերաբերյալ՝ համառոտ ու նախնական, տե՛ս Ռ. Քոչարյան, Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ը և պատմության գոյավորության առանձնահատկությունները. - «Թուրքիկոն», Եր., 2/10/2006, էջ 14-21:

կամ պատմվողի) և պատմումի միությունը՝ երկուսի ներքին փոխկարգավորող կապակցվածությունը ի մի կայացումը, հենց պատմությունն է:

Ըստ Մովսես Խորենացու, և՛ պատմաբանը, և՛ հենց պատմությունն ինքնին ունեն և պետք է ունենան դիտավորություն, քանզի պատմությունը և այն որպես այդպիսին էացնող և՛ պատմումը, և՛ պատմվողը աննպատակ և-կամ ինքնանպատակ չեն¹⁴: Արդարև, պատմվող նյութը՝ մարդկային կյանքի ու մշակույթի եղելումը բաղկացնող «իրք և գործք», ամենևին էլ աննպատակ և-կամ ինքնանպատակ չեն իրենց որպիսության կատարումին հասած **արդյուն-քում**: Ընդհակառակը, պատումի մեջ կերպառչյալ ամենայն «իրք և գործք» ունեն առ իմաստ ու իմաստություն հոգեխրատական **նախակոչվածություն**՝ ըստ աստվածային նախախնամական տեսչության, **իմացյալ կոչում**՝ ըստ մարդկային կարողության, և ուրեմն՝ **ուղղորդվածություն ու նշանակություն**, կարելի է նաև ասել՝ **ուղղորդված նշանակալիություն** և այդպիսով՝ **իսկություն**:

Մարդկային իրողությունների առնչությամբ մարդկային ինքնությանը, կենսակերպին ու մշակույթին հղված և պատմվող իդեան և ուրեմն՝ պատումի մեջ կերպարանչյալ սկզբունքային դիտավորությունն այդ իդեայի, այսինքն՝ մարդկային կարողության շարժվող մտովի տեսչյալ ու նկատառչյալ «բանը», ամենայն «իրաց և գործոց» իսկությունը հայտող իմաստն ու իմաստությունն է: Ըստ Մովսես Խորենացու, **պատմությունը գոյություն ունի մարդկային ինֆունությանն առ իմաստություն ու ազատություն հոգե-, կենսա- խրատական ու կրթական կոչմամբ և իսկությամբ**: Բացահայտվելով որպես պատմության գոյության առանձնահատկություն, ասվածը կոնկրետաբար ներկայանում է նաև որպես Մովսես Խորենացու պատմագիտական հայեցակարգի առանձնահատկություն: Ասվածն իր նշանակության մեջ ներկայանում է ոչ որպես սոսկ **գոյութենական նշանառություն**, այլև նախընտրելի ու նպատակաբանական **նշանառություն**:

3. Նրա պատմության նպատակաբանական բնույթը հայտնացույց է անում, որ **իր պատմությունը հյուսված է հոգևոր և հենց իդեական, այսու և՛ իմաստային հիմքի վրա**, որով և արժևորվում է պատմվող «իրաց և գործոց» հայոց կյանքում եղելությունն ու նաև իր պատմության մեջ դրանց իսկությունը հայտող ու լուսաբանող իմաստների ու հենց իմաստության խորհուրդների գոյությունը՝ **պատմության հասկացման**, որով և՛ հայոց ինքնության, կենսա-

¹⁴ Մասնագիտական գրականությունում, այլակերպ իր ձևակերպմամբ ու նաև տարբերվող բովանդակությամբ, մասնակիորեն արդեն հայտնի է Խորենացու հայեցակարգի այս առանձնահատկությունը. «Մովսես Խորենացին համոզված է, որ յուրաքանչյուր պատմաբան ու գիտնական պետք է ունենա որոշակի դիտավորություն, քանի որ պատմության շարադրանքը ինֆունանպատակ չէ, քանի որ սոցիալական փաստերն ու կապակցությունները ունեն որոշակի իմաստ ու նշանակություն, քանի որ պատմությանը բնորոշ է որոշակի դաստիարակչական դեր» (Գ. Տ. Խորայան, Հայ սոցիալական իմաստասիրության պատմություն, Եր., 1978, էջ 236):

կերպի կարգավորության ու կյանքի գործերի բովանդակ եղելությունում կոնկրետ ժամանակում ու տեղում կենսագործյալ՝ «մարդկութեանն ամենայն պիտանի» առաքինությունների, բարեմասնութունների ու բարեկարգությունների մեկնողաբար բացորոշման համար: Կարելի է նաև ամրագրել, որ առանց այդ հիմքի ու լուսավորության չէր կարող լինել սկզբունքորեն և ոչ մի **ՆՂՄԱՐԻԱ ԱՎԱՏՈՒՅՈՒՆ՝ ըստ իր կոչմանը համապատասխան, որով և՛ կատարյալ լինելության, չէր լինի իր իսկությունն իրենում ունեցող և՛ պատմելիքը, և՛ պատմումը, և ուրեմն՝ չէր լինի այդ երկուսի փոխմիաբանության կարգավորությամբ էացող պատմության իսկական գոյությունը:**

Մովսես Խորենացու պատմության գիտավորության իսկության մեկնողաբար բացորոշմանը հետամուտ սույն ուսումնասիրությունում, այսպիսով, որպես հաջորդական կարող է ներկայանալ այն հարցը, թե ի՞նչ հոգևոր ու իդեալական, իմաստային հիմքով ու հենց իմաստությամբ է **հյուսված** նրա պատմությունը, որում և՛

ա) **հայեցված** հայոց ինքնության ու կյանքի եղելումը,

բ) որպես պատմելիք, **առանձնացված ու հասկացված Էականը,**

գ) **իրագործված** պատմումի եղանակը,

դ) իր ըզձացյալ ու նախընտրելի «ընթերցասէր» ու իմաստության «ուսումնասէր» ամենայն անձանց հասկացման կարողությունն ու մտքին «**յանդիման կացուցյալ՝ տեսադրությամբ՝ հղված** հայոց կյանքի նշանակալի եղելումի իսկությունը:

4. Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» աշխատությունում **պատմության իդեայի** հիմնականում հստակամտորեն բացորոշ ուսցիտնալ-լեզվական ամրագրմամբ ու նույնիսկ բանաձևային մշակմամբ, իսկ երբեմն նաև զուտ ներանշանակ (իմպլիցիտ), ներկա է **ամբողջական պատմափիլիսոփայություն և պատմագիտական հայեցակարգ**¹⁵: Մանրամասնելով, կարելի է ասել, որ նրա պատմության իդեայում և բովանդակությունը կերպագործող բաղադրատարրերում ու բոլորող ամբողջությունում, և՛ պատմագիտական հայեցակարգում, և՛ բուն պատմվող բովանդակությունում իրադարձությունների ու գործերի շարագրյալ բոլորապատումի մեջ երբեմն ուղղակիորեն ու բացահայտ և երբեմն անուղղակիորեն՝ ներանշանակ ու սոսկ ակնարկվածություն, որպես հեղինակի անձնական նվիրում, համոզմունք ու հայեցողություն, տեսանելի է **ֆրիստոնեական վարդապետության՝ իմաստասիրության և աստվածաբա-**

¹⁵ Այս մասին տե՛ս նաև **Ս. Ս. Արևշատյան**, **Փ. Ս. Միրումյան**, Հայոց փիլիսոփայության պատմություն. հին շրջան եւ վաղ միջնադար, Եր., էջ 257, 274: Այն, որ պատմական իր երկում Խորենացին ներկայացնում է նաև պատմափիլիսոփայության բացորոշ շարադրանք, նշում է նաև Ռ. Թոմսոնը (տե՛ս **R. W. Thomson**, Introduction – in Moses Khorenats'i, History of the Armenians, Caravan Books, Delmar, New York, 1981, p. xi):

նության ուսմունքի ներգործությունը ու ներկայություն: Քրիստոնեական իմաստասիրության ուսմունքի ըստ ամենայնի ներկայությունը՝ հետևողական ու ազդեցիկ ներգործության և արդյունագործության բաղադրիչներով հանդերձ, իմանալի է նրա պատմագիտական հայեցակարգում՝ և՛ պատմության դիտավորությունում, և՛ պատմելիքի ընտրությունում ու բուն պատմվածում, և՛ պատմումի կազմակերպման վարդապետական եղանակի իր ընտրության ու տեսության կոնկրետ իրագործման մեջ: Նրա պատմության տեսանությանը հատուկ է **ֆրիստոնեական ուղղորդվածություն ունեցող բացություն և իսկությունը բացահայտող իմաստի ու հենց իմաստության խորհուրդի որոնում:** Նրա աշխատությունում քրիստոնեական իմաստության ներգործությունն ու բովանդակ ներկայությունն իմանալի է դառնում այդպեպ կազմակերպված բացության ու որոնումի տեսադաշտով (հորիզոնով՝ Հ.-Գ. Գաղամերի հասկացությունն է):

Ըստ ֆրիստոնեական իմաստասիրության վարդապետության, սկզբունքներն կազմակերպված է նրա պատմագիտական հայեցակարգը և հյուսված է մարդկային ու հենց հայ ինքնության, կյանքի և մշակույթի եղելումի իսկությունը հայտնող նրա պատմության բովանդակությունը՝ մարդկային ինքնության և ազգի բովանդակ կյանքի պատմելու արժանի եղելությունների իսկության որոնումի, ընտրության, հասկացման և պատմության հյուսմամբ՝ **ուղղակի ու բացահայտ կամ անուղղակի ու ակնարկով, երբեմն՝ այլաբանությամբ ոչ միշտ բացահայտ լուծում-պատասխաններում, և այդ ամենով ի հայտ է, որ Մովսես Խորենացու «Պատմություն Հայոց» աշխատությունում առկա է ֆրիստոնեական պատմափիլիսոփայության կուռ հայեցակարգ:**

5. «Պատմություն Հայոց» աշխատությանը հատուկ է միայնց հետևողական **որոշակի կարգավորությամբ ի մի բերված և համակարգային միասնությամբ ներկայող դիտավորությունների միասնություն:** Դիտավորությունների մի մասը տեքստում ներկա է բացորոշ արտահայտվածությամբ, ուղղակիորեն ռացիոնալ-լեզվական բանաձևմամբ՝ որպես նպատակ: Դիտավորությունների մեկ այլ մասի ներկայությունը ներանշանակ է՝ ոչ բացահայտ ու բանորոշ տեքստային ձևակերպմամբ: Մովսես Խորենացու պատմական այս աշխատությունը դիտավոր է, ըստ այդմ՝ երբեմն նաև ուղղակիորեն ռացիոնալ-լեզվական իր բանաձևմամբ՝ նպատակային է բազում իմաստներով: Եվ դիտավորությունների բոլոր այդ բացահայտ ու անբացահայտ արտահայտված իմաստները կացուցված են մի առանցքի վրա և նրան միահյուս բազմաբովանդակ ամբողջականություն ու հենց մեկ-միասնական դիտավորություն են կազմում: Նրա դիտավորության այսպեպ բաղադրյալ և միահյուս ամբողջությունում կա նաև ոչ ըստ ամենայնի բացորոշ արտահայտված հիմնարարն ու լրումի բերողը՝ իմաստություն, որը նշանակալի է մարդու, անհատի, ազգի և համախումբ հանրության համար՝ **ի բարին կարգելու նրա գոյությունը,**

այն ի փրկություն ուղղորդելու, առաջնորդելու և հաստատելու նպատակադրմամբ:

6. Իսկ ո՞րն է այն առանցքային դիտավորությունը, որի վրա կացուցված են դիտավորության ամբողջականությունն ու մեկ միասնականություն կազմող մյուս իմաստները: Առանցքը առաջադրանք-դիտավորությունն է: Մովսես Խորենացին, արտահայտվելով Սահակ Բագրատունու մտածության և իրեն ուղղված հայցման մասին, գրում է.

«Բայց ընդ քո յոյժ գարմացեալ եմ ընդ մտացդ ծննդականութիւն, որ ի սկզբանցն մերոց ազգաց մինչև ցայժմուսս միայն գտար զայսպիսոյ մեծէ իրէ բունն հարկանել, և մեզ խոյզ խնդրոյ առաջի արկանել-երկար և շահաւոր գործով զազգիս մեռոյ կարգել զպատմութիւնն ճշդի (ընդգծումը՝ Ռ. Ք.) զթագաւորացն և զնախարարականաց ազգաց և տոհմից, թէ ո՞վ յումմէ, և զի՞նչ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ գործեաց, և ո՞վ ոք ի ցեղիցս որոշելոց ընտանի և մերազնեայ, և ո՞չք ոմանք եկք ընտանեցեալք և մերազնեալք. և զգործս և զժամանակս իւրաքանչիւր գրով դրոշմել, ի ժամանակ՝ անկարգ ամբարտակին շինւածոյ մինչև ցայժմ. — զեղեցիկ զայս քեզ համարեալ ի փառս և անջան հեշտութիւն»¹⁶: Մեկ այլ էջում նա ասում է «գորդի ի հորէ ծննդաբանելով ազգաբանիցեմք զբովանդակն, իսկ զՀայաստանեայցս նախարարութիւն զամենեցուն զուստն և զգլխադն յայտնելով համառոտ և հաւաստի (ընդգծումը՝ Ռ. Ք.)»¹⁷:

Ազգաբանության ի հայտ բերելը՝ ծնունդը և ինչպիսին լինելը բացահայտելն ու գրով հյուսմամբ ընթերցասեր ու իմաստության ուսումնասիր ամենքին՝ ժամանակակիցներին ու սերունդներին ցուցանելն է առաջադրանքը, այն, ինչը և նրա կողմից խոստացված անելիքն է «զյայտարարութիւն մերոյ ազգաբանութեանս խոստացաք յանդիման կացուցանել»¹⁸: Նրա պատմության «ազգաբանութիւն» լինելը և, այս առումով «ի հայս» ազգային պատմություն հիմնելն ունի կոնկրետացման մարդկանց ազգերից հենց հային վերաբերելու և նրա լինելիությունն ի կարգ հաստատելու առանձնահատուկ դիտավորություն: Ամբողջական ու մեկ-միասնական դիտավորություն կազմող մնացած իմաստներն ի հայտ են գալիս, երբ հարց է տրվում, թե ինչպիսին է առաջադրանք-դիտավորությունն արվածում և այսպիսի հարցով դրանք ի հայտ են բերվում անելիքի և արվածի (օրինակ՝ սրտում սիրո լիութունից ըղձալի՝ ասելիքի և, սակայն, ընձեռնված պայմանների ու առձեռն հնարավորությունների սահմանափակությամբ շափշալ կարողությամբ՝ ասվածի, կամ մեկ այլ գույգի՝ ասվածի և ասումի՝ արտահայտվողի ու արտահայտության, իմա՝ նոեմայի և նոեզիսի) փոխհարաբերակցությունում:

7. «Պատմութիւն Հայոց» աշխատության մեջ ս. Մովսես Խորենացու մտահոգություն-խնդիրն ու դիտավորությունն է հասկանալ և մեկնողաբար ի գործ

¹⁶ Մովսես Խորենացի, նշվ. աշխ., եր., 1991, էջ 11-12:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 7:

¹⁸ Նույն տեղում:

պատմության հյուսել հայոց կյանքի նշանակալի եղելու մի իսկությունը՝ որպես իմաստ և հենց իմաստության խորհուրդ: Նրա դիտավորությունն է՝ «ընթերցասէր» և «ուսումնասէր» ամենքի մտքի «ուշ»-ին «յանդիման կացուցանել» և հասկացման սիրուն մատուցել, ըստ էության, հայոց կյանքում անհրաժեշտ ու նախընտրելի՝ նախկինում ու նաև իր ներկայում կա՛մ կայացած, կա՛մ չկայացած ու կորցրած հնարավորություն բացահայտելու հենց այդ **նշանակալիությունը**՝ մարդկային կարողությունը հասու, մարդկային ինքնությանն ու կյանքին հոգեկեցույց ու կենարար իմաստությունը և **այսկե՛րպ իմաստավոր պատմագրությամբ** իրագործելով հայոց կյանքին **մասնակցություն**, մասնակցաբար օժանդակել՝ **կարգ** հաստատել այն ամենում և հենց **բարեկարգել** բոլորը, ինչն ունի դրա **կարիք**¹⁹: Հայոց կյանքում պատմագրությունը հատուկ է եղել այդպիսի և՛ սկզբունքային դիտավորություն, և՛ կերպարանում, և՛ կատարում: «Պատմագրությունը (հայոց մտակեցվածքում) ունեցել է այդպիսի հատուկ դիրք ու դերակատարում: Այն ընդգրկել է այլ ոլորտների ձեռքբերումները և վերառաջագրել նոր ազգային ինքնություն առավել որոշակի ուղիով»²⁰:

Բարեկարգության դիտավորության խնդրակարգին պատմությամբ ասացյալ բազմաբովանդակ իմաստով հետազոտողին ամենևին էլ պատահական չի կարող նկատվել, այլ՝ ընդհակառակը, նպատակամետ, նրա կողմից **«կարգ»** հասկացության հաճախակի գործածումը: Իսկ ինչպե՞ս է իրագործում իր մասնակցությունը սուրբ հայրը: Նրա բովանդակ մասնակցության կերպն են ցուցանում և հոգևոր ժառանգությունն են կազմում բազմաթիվ շարական-աղոթքներ, թարգմանություններ, իմաստասիրական և քերականական աշխատություններ, պատմություններ, մարգարեություններ:

Մարդկային ինքնության կեցողության և համակեցության նորոգության ու բարեկարգության կարիքը հոգալուն և այն «լցնող» իմաստության խորհուրդներ հայտնաբերելուն, ի մի բերելուն և **պատմողական շարակարգությամբ հաղորդելուն** է ուղղված Պատմահոր՝ **անցյալի գործերից պատմություն կազմակերպելու** ջանքն ու գործունեությունը: «Իժվարահալաք և տաժանելի որպէս **գիտ ժամանակացն** ի սկզբանէ», «առավել ևս գիւտ նախարարականաց ազգաց ծննդոց»²¹, և այն բոլորը, ինչը և կատարել է, իրականացված է ըստ իր մարդկային կարողության՝ «ճառեսցուք որքան է կարողութիւն»²², և «որչափ

¹⁹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս նաև **А. А. Степанян**, Развитие исторической мысли в древней Армении, Ер., 1991, с. 134-189:

²⁰ **A. Stepanyan**, On the basic idea of The History of The Armenians by Moses Khorenatsi—L° oeuvre de David I° Invincible et la transmission de la pensée grecque dans la tradition armenienne et syriaque: Commentaria in aristotelem Armeniaca - Davidis Opera, vol. 1 (Philosophia Antiqua: A series of Studies on Ancient Philosophy, vol. 116), Leiden . Boston, 2009, p. 181-182, 195-196.

²¹ **Մովսէս Խորենացի**, նշվ. աշխ., եր., 1991, էջ 17:

²² Նույն տեղում:

ջան և յիշողութիւնք բաւեցին՝ պատմեցաք ստուգապէս»²³, խոնարհութեամբ խոստովանում է սուրբ հայրը: Նա կոչում է նաև ամենքին՝ ընթերցող լինելու համար անհրաժեշտ խոնարհութեան, պատվելով բոլոր նրանց բովանդակ ջանքն ու իմաստութիւնը, որոնք հայտնաբանել էր ինքը: Այդ կոչը հորենացին իրագործում է անկեղծ ջերմութեամբ ու նաև հռետորական հնարքով, գովելով ընթերցողներից յուրաքանչյուրին, «որք ընկալան և **պատուեցին** զայսպիսի գիւտս իմաստից»²⁴:

Կարելի է ամրագրել, որ մարդկային ու ազգային կյանքում ներկա՝ **բարեկարգութեան կարիքի տեսանութեամբ** և այդ կարիքը «լցնելու» կոչված «**Պիտառից**» և՛ բանական, և՛ գործնական, և՛ խառը (երկնշանակ՝ բանական ու գործնական), **պատմութեան հյուսման** դիտավորութեամբ է կյանքի կոչված նրա «Պատմութիւն Հայոց» աշխատութիւնը: Այս առումով Մովսէս հորենացու աշխատութիւնը դիտավորութիւն ունի և կարող է ներկայանալ որպէս իսկ «**պատմութեան պիտառից**», պատմութիւն հանուր այն «պետքերի»՝ զուտ բանական, զուտ գործնական ու նաև խառը՝ դրանց երկմիասնութեամբ, որը հոգում է հայ ազգի, և նրանում՝ հայոց մեծաց, հայ ինքնութեան ծննդյան և կայացման, այլ ազգերի հետ գոյակից՝ հոգածու համակեցութեամբ, մշակույթի և նրանով ուսյալ ու կիրթ, իր և այլոց ինքնութեանը հոգեկեցուց ու կենարար կենսակերպի համար անհրաժեշտ ու նախընտրելի ամենայն առաքինութեան ուսանութեան **կարիքներ**: Վերոասացյալն ի մի բերելով կարելի է եզրակացնել, որ Մովսէս հորենացու պատմութեան դիտավորութիւնն է՝ **հայոց կյանքում իմաստութեան նպատակամետ պատմագրութեամբ պատմել հայոց կյանքում ու հայրենիքում կարգ ու բարեկարգութեան կենսագործելու առումով նշանակալի իրադաձոյթումներ, որում և՛ իմաստութեան խորհուրդներ**:

8. Կարելի՞ է, արդո՞ք, ասել, թե Պատմահոր աշխատութեան դիտավորութիւններից մեկը **իմքնութեան պահպանումն** էր: Անշուշտ, կարելի է ասել, սակայն ինքնութիւնը պահպանելու խնդիր առաջադրելուց առաջ ու նաև մեկտեղ, հիմնայինը, առանցքայինն ու նպատակայինը այդ **իմքնութեանը հաստիքաւնալն է և ուրեմն՝ հասկանալը**: Մովսէս հորենացու աշխատութեան դիտավորութիւններից մեկը, որը նաև հայոց կյանքում իրագործված նրա պատմական ու կենարար նշանակութիւններից մեկն է, **հայոց իմքնութեան հաստատագրումն է**, որ և լավագույն կերպով իրագործելի է պատմութեան միջոցով: Սակայն որպէսզի ինչ-որ բան հաստատագրվի, ինչպէս և արդեն ասվեց, այն նախ պետք է հասկացվի:

9. Պատմութեան կոչումը և կոչմանը համապատասխան իմաստալից ու նպատակային նրա գոյութիւնը **մարդու իմքնահասկացումն է և ավելին՝ նրա ինքնութիւնում, կյանքում ու մշակույթում կայացած ու նաև հնարավոր**

²³ Նույն տեղում, էջ 257:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 9:

իմաստությամբ և այդ ամենի առավել նախընտրելի գոյության հնարավորության հասկացումն է: Պատմության իդեան, այսինքն՝ պատմությունը գոյության, կյանքի կոչող իդեան և ուրեմն՝ պատմության կոչումը, ըստ այդմ պատմության դիտավորությունը, այսինքն՝ պատմության իդեայի, ըստ մարդկային կարողության, տեսանությունը, և ըստ դիտավորության՝ նաև կերպարանումն ու կատարումն այն չէ, որ հասկացվի մարդու ինքնության, կյանքի ու մշակույթի սոսկ եղևականությունը՝ ինչպես որ այն եղել է իր բարեմասնությունների ու բարեկարգությունների հետ մեկտեղ՝ իր թերությունների, թյուրությունների ու այլակերպավածությունների խառնությամբ և այդ ամբողջի անորոշությամբ հանդերձ: Պատմության իդեան, կոչումը, դիտավորությունը, կերպարանումն ու կատարումը այդ ամենում իմաստության և ամենայն բարյաց ու առաքինության, ինչպես նաև անիմաստության և ամենայն անբարո ու արատավորության հասկացումն է, ինչպես և իրագործվում է Մովսես Խորենացու պատմական աշխատությունում:

Այսպիսով, պատմության ոչ մասնավոր ու թերի, այլ բովանդակ կոչումն, ըստ էության, մարդկային ու ազգային ինքնությունը, մշակույթն ու կենսակերպը՝ առ բարին ու ճշմարտություն, առ հոգևորություն ու իսկորեն սրբություն կատարելագործող և ըստ ամենայնի առ Աստված առինքնող իմաստության հասկացումն է և ըստ այդ իմաստության՝ նույն այդ ամենի եղևական գոյության հասկացումը: Եվ ուրեմն կոնկրետ մեր դեպքում՝ հայոց պատմության կոչումն ու ըստ այդմ՝ գոյությունը, որն այդպիսով կարող է ներկայանալ որպես նրա իմաստալից ու նպատակային գոյություն, հայոց հոգևոր, մշակութային ու կենցաղավարող ինքնության պոստենցիայի ու ակտուալացման (կենագործվածության) և բարենշանակ կատարելագործման դիտավորության, կերպարանումի ու կատարումի հնարավորությունների, նախընտրելիության ու պիտոյականության ինքնահասկացումն է: «...Իւրին գիտաստ լինելով Հայր պիտի զինքն ճանաչէ եւ այդ գիտաստութեամբ է որ Հայր պիտի կարենայ հայի նմանիլ՝ որպէս ամենքի ինքնաճանաչութեան հետեանք բաղձանքն է: Այդ գիտաստութեան աղբյուրն է Հայոց պատմութիւնն, որ ոչ թե պատահարների, այլ Հայ ազգի պատմութիւնն է»²⁵: Իր կոչմանը համապատասխան գոյության մեջ իր իսկությունն ունեցող և ուրեմն՝ իսկական ու կատարելության ձգտող իր գոյութանում պատմությունը դիտավորություն, կերպարանում ու կատարում ունի ինքնահասկանալ մարդկային անձի ու ազգերի ինքնության ու կենսակերպի՝ իմաստուն ու բարի կարգավորության առումով նշանակալի եղելումը:

10. Հայոց ինքնության ու կյանքի պատմությունը Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» երկում հասկացվում է ոչ զուտ հայ ազգի կյանքի զգայականորեն ընկալելի փաստերի՝ ի մի տեղ հավաքմամբ և ի գիր ամրա-

²⁵ Ա. Տեր-Միքէլեան, Հայաստանեայց եկեղեցին եւ Բիւզանդական ժողովոց պարագայի, Մ., 1892, էջ Ա.:

կայմամբ: Իր երկում պատմությունը հասկացվում ու ներկայացվում է ոչ միայն կյանքի էմպիրիկ փաստերի որպես այդպիսին լինելության անվան ու ժամանակատեղի (ժամանակի ու տեղի) որոշարկմամբ ու ժամանակային հերթափոխության հաջորդականության առանցքին հանձնված ժողովագրությամբ, որը **«պատմության մարմինն» է:** Նրա երկը կյանքի էմպիրիկ իրողությունների ու գործերի սոսկ պատմողական շարադրանք և ուրեմն՝ սոսկ էմպիրիկ պատմությունն է: էմպիրիկ պատմությունը, ըստ էության, կյանքի իրողությունների դեռ միայն զգայականի բնությանը հասու ընկալությանը համաչափ մտքի քննությանը ու կապակցմամբ՝ ժամանակային առանցքի վրա մեկնված պատմության մարմինն է: Կյանքի իրադարձությունների ու գործերի որպես «ի՞նչ» և «ինչպե՞ս» գոյությունը ճանաչվելով սոսկ զգայական ընկալությամբ պատմության գոյության իսկությունը հասկանալ ձգտող մտքին կարող է ներկայանալ սոսկ որպես պատմության մարմին: Եվ հարկ է հասկանալ ու ամրագրել, որ այդ կերպ՝ ոչ ամբողջական, այլ՝ սոսկ զգայականին համաչափ մտքի ֆննությամբ հասկացվող ու ներկայացվող պատմությունը ու նաև Հայոց պատմությունը դեռ միայն ժամանակային առանցքի ու տեղի «վրա» և անվան «ներեմ» մեկնված, վավերականացած և ուրեմն՝ կոնկրետացած **պատմության մարմինն ու ... դին է:**

Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ում հայ ինքնությունն ու հայոց կյանքը հասկացվում է մտքի բանական բնության բուն կոչմանը, իսկությունն ու կարգին մատչելի և հասու ամենայն հնարավորությամբ, ուստի և՛ մտքի տեսողությունից (մտքի կոչումի ու պոտենցիայի համեմատ զգայականի մասնաշափուկության պատճառով) դուրս մնացյալ և, այնուամենայնիվ, պատմության մարմինը բաղկացնող իրադարձությունների այլ, ոչ համաժամանակյա կապակցություններով ևս հասկացմանը մատչելի ու խորհրդածելի դարձող **«պատմության հոգու» իսկությամբ ու իմաստության խորհրդով:**

11. Մովսես Խորենացու պատմության դիտավորությունը, ըստ որի՝ պատմելի են դիտվում և որպես պատմված հյուսվում հայոց մեծաց ինքնությունից ու կյանքից, ըստ նրանց կարողության ու ջանքի, ճշմարտության ու բարու արդարությանը պատկանավոր՝ «ամենայն առաքինության և ուղղության գործերը»²⁶ ամենևին էլ կամայաժին և-կամ ինքնակամ չէ²⁷: Խորենացու համար հայոց ինքնության ու կյանքի բարեկարգության խնդրին ուղղվածությունն ավելին է, քան սոսկ մտահոգություն: Հոգևոր բարեմտության սերմնացանության ու իրագործման նպատակային խնդրի նկատմամբ, սոսկ մտահոգությունից առավել, «գեղեցիկ և չափատու» այս տեղումը²⁸, «չափաւոր մղութեամբ»²⁹,

²⁶ Հմմտ. Մովսէս Խորենացի, նշվ. աշխ., Եր., 1991, էջ 186, տ. 11:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 57:

²⁸ Մովսէս Խորենացին այսկերպ է արտահայտվում Հայոց Պատմությունը, որում և՛ Հայոց Մեծաց ծննդաբանությունն ու բովանդակ ազգաբանությունը գրելու խնդրո հայցման

հոգևոր ախորժուկությամբ³⁰, բանականն առաքինացնող և, ըստ մարդկային կարողության, կատարելությունն առ ինքնող խոհեմությամբ³¹, նույնն է նաև ասել՝ իմաստությամբ ուսյալ ու խոհեմությամբ ներկրթյալ՝ ի բարին կարգավորությամբ, համակել է նրա ինքնությունն ու ողջ կեցողությունը՝ խորհուրդը, բանը և գործը: Քանզի իմաստության և բարյացն ուսումնասեր յուրաքանչյուր ու ամենայն ընթերցող և-կամ հետազոտող՝ միախորհուրդ ու համամիտ, կարող է հասկանալ, որ Սահակ Բագրատունու մասին Մովսես Խորենացուն՝ գրվատանքով ասացյալ ամենայն առաքինությունները, թե՛ պատմության խնդրի հայցմանը շարժվող մոլությունը հետամուտ՝ անհատնում ցանկությունը ու գեղեցիկ մտածությամբ խոհականության կայծակը վառ և բորբոք պահելով առ կատարելություն ձգտող առաքինությամբ է զարգարում բանականությունը³², որչափ վերաբերում է պատմության հայցորդին, այնչափ ու առավել վերաբերում է՝ հայցելի ու փափագելի այդ խնդիրն, ըստ աստվածային շնորհի և նույնիսկ ծերունական հասակում իմաստությամբ կատարումի բերող սուրբ ճգնավոր Պատմահոր անձին:

Մարդկային ու ազգային կյանքում ներկա՝ հոգևոր առաքինություններ իրենցում բովանդակող գործերի իմաստությունների «բազումը ժողովյալ ի մի»՝ գրավոր հյուսման դիտավորությամբ (պատմության իդեայի մտովի տեսանություն) է կյանքի կոչված և այդ կոչմանը համապատասխանությամբ է (այսինքն՝ ըստ դիտավորության՝ կերպարանումով ու կատարումով է) **իմաստավորված նրա պատմության գոյությունը**, որը սոսկ դեպքերի պատմությունն է և ոչ էլ կողմնակի ու կամայական հետաքրքրությամբ ու որոնումով ժողովյալ եղելությունների ու գործերի սոսկ նկարագրական հաղորդում:

12. Գիտավորությունը հայտնացուցց է անում «պատմության կարիքի» և «պատմության հոգածության»՝ ֆենոմենները, որոնցով և կյանքի է կոչվում պատմատեսական այդպիսի աշխատությունը: Պատմագրության հոգևոր ա-

առնչությամբ Սահակ Բագրատունու տեղումի ու մտածության մասին՝ «...գեղեցիկ և շարժառ և մոլութեամբ յայսուսիկ մոլեալ և զակատեալ» (Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1991, էջ 6): Նմանակերպ է արտահայտվում նաև Դավիթ Անհաղթն իր «Սահմանի իմաստասիրութեան» աշխատության առաջին ասույթում՝ «...ողջախոհ իմն մոլութեամբ...», լրումի բերելով ասվածը նաև հաջորդող տողերով, այդկերպ ներածելով իր ուսուցանությունը մարդկային բանական հոգու բնության եռամասնյա գործությունն առաքինություններով՝ ի բարին կարգավորությամբ, և կատարյալ լրումով՝ տեսական ու գործնական իմաստասիրությամբ զարդարելու խնդրակարգի ու տեսության վերաբերյալ (տե՛ս Դավիթ Անհաղթ, Սահմանի իմաստասիրութեան-Երկասիրութիւնի փիլիսոփայականի, աշխ. Մ. Արեշատյանի, Եր., 1980, էջ 29):

²⁹ Հմմտ. Մովսէս Խորենացի, նշվ. աշխ., Եր., 1991, էջ 6:

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 5:

³¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 6:

³² Հմմտ. նույն տեղում, էջ 6:

խորժուկությունը³³, սիրո ջանքն ու աշխատությունը³⁴, որն անկեղծորեն կիսելով իր երկիր ընթերցողի հետ, որպես մերձավորի, ոչ մեկ անգամ խոստովանում է Մովսես Խորենացին, և հենց երկի ստեղծումը, ըստ էության, արտահայտությունն է նաև «պատմության կարիքի», և արտահայտությունն է ոչ թե որևոր սուտ առասպելների³⁵, այլ հենց ճշմարտապատմության (այսու և՛ գիտական պատմության) «պէտք»-ի ու «կարոտութեան» և՛ հայոց հոգևոր կյանքի ու մշակույթի, և՛ իմաստությամբ կենսակերպի կազմակերպման համար: Եվ Հայոց պատմության ստեղծումը, որ և «փոյթ անձին կալաւ» սուրբ հայրը, նույն հենց «պատմության հոգածությունն» է, որի էական անհրաժեշտության, ինչպես նաև ազգի իշխանների անիմաստասեր մտաց, վարքի ու բարքի պատճառով բացակայության մասին նույնպես գրում է նա իր երկում³⁶:

«Պատմության կարիքում» արտահայտվում է **ներկայի կարիքը՝** անբարեկարգ, ոչ նախընտրելիորեն կարգավոր ու ստորանկյալ տվյալ ժամանակակից վիճակը, և մարդկանց ինքնության և ազգային կյանքի այլակերպվածության այդ համայնապատում ողբերգությունն է պատմում, հոգու խորին ապրումով, ներքինիաց հառաչմամբ ու ավաղմամբ, Երեմիա մարգարեին նմանացյալ ողբակցությամբ, Մովսես Խորենացին իր աշխատության վերջում գետեղյալ «Ողբ»-ում³⁷:

Մարդկային սիրտը հոգածությամբ ու խնամով ժողովում, պահում ու պահպանում է ինքնության, կյանքի ու մշակույթի անցյալի ու ներկայի բարենշանակ եղելումի ճիշտությունը³⁸: Պատմահայրը «պատմության կարի-

³³ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, նշվ. աշխ., եր., 1991, էջ 5:

³⁴ Հմմտ. նույն տեղը, էջ 12:

³⁵ Հմմտ. «Զի՞նչ քեզ այսփիկ կարօտութիւնք առասպելք ստաք, կամ զի՞նչ պէտք անմիտ և անհանճար բանից յարմարանք: ...Զի՞նչ այսփիկ կարօտութիւնք. ո՞րպիսի իղձք՝ անբաղձալայ իրիք բաղձալ և մեզ յաւելոյ աշխատութիւնք» (նույն տեղում, էջ 89):

³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 6, 9-11:

³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 358-366: Նախասկզբնականի փառքի գաղափարին ենթակարգված ու նմանակերպ *սոցիալական քառանքի* ծայրահեղ դրսևորումների, այն է՝ հսկաների ու հետազայում նաև աշտարակաշինության և հորենացուն ժամանակակից աղետալի ներկայի միջև հայոց կյանքի *սոցիալական կարգավորության*՝ երբեմն վերընթացի և երբեմն վարընթացի տեսանկյունից «Պատմութիւն Հայոց» երկի սխեմատիկ ու համառոտ ներկայացման մասին տե՛ս **A. et J.-P. Mahé**, Introduction – Moïse de Khorène, Histoire de l' Arménie, Gallimard, 1993, p. 7-59: Ըստ հին հունական ավանդության եռասկզբում՝ մարմնական, հոգեկան, բանական մոտեցման և փոսայնության-կարգավորության դիխոտոմիայի, «Ողբ»-ի բովանդակության և մեկ-միասնական իմաստի հիմնային որոշ շերտերի բացահայտումների մասին տե՛ս **A. Stepanyan**, On the basic idea of The History of The Armenians by Moses Khorenatsi–L' œuvre de David I' Invincible et la transmission de la pensée grecque dans la tradition armenienne et syriaque: Commentaria in aristotelem Armeniaca - Davidis Opera, vol. 1 (Philosophia Antiqua: A series of Studies on Ancient Philosophy, vol. 116), Leiden . Boston, 2009, p. 183-196.

³⁸ Հարկ է որպես տեսական սկզբունք ամրագրել, որ «խկության հերմենևտիկայի» և աստ՝ նաև պատմության տեսության ու մեթոդաբանության և պատմափիլիսոփայության բո-

քին» հասու և այն «լցուցանող» «պատմության հոգածության» վերաբերյալ իր սկզբունքային դիրքորոշումը բազմիցս արտահայտում է իր սերն ու դրվատանքը հայտնելով բոլոր նրանց նկատմամբ, որոնք «իոյթ անձին կալան» պատմագրել ու «կարգել զչիշատակս բանից», որով և «ի ներքս ածել խորհեցան օժանդակութիւնս իմաստից»³⁹: Մեկ այլ էջում նա գրում է. «...արդարև արժանի գովութեան այնք ի թագաւորաց իցեն, որք գրով և պատմութեամբ զիւրեանցն հաստատեալ կարգեցին զժամանակս, և զգործս իմաստութեան և զքաջութիւն իւրաքանչիւր արձանացուցին ի վէպս և ի պատմութիւնս...»⁴⁰:

Եվ ընդհակառակը, իմաստուն հայրը պարսավելի և կշտամբութեան արժանի է գտնում նաև բոլոր նրանց՝ Հայոց աշխարհի հարուստներին ու իշխաններին, որ հոգ չտարան այդ մասին և անհրաժեշտ պիտույքների հայթայթմանը սատարող հոգածությամբ հանդերձ, չպատվիրեցին իմաստուն այրերին՝ պատմել բոլոր արժանին. «որք յառաջ քան զմեզ և կամ առ մեօք եղեն հարուստք և իշխանք աշխարհից Հայոց, ոչ ընդ ձեռամբ անկելոց իւրեանց արդեօք գտելոց իմաստնոց զայսպիսեացս հրամայեցին...»⁴¹: Նույն այս խնդրի վերաբերյալ մեկ այլ էջում նա գրում է. «... ապա ուրեմն ամենեցուն մեզ յայտնի է թագաւորացն մերոց և այլոց առաջնոցն առ ի յիմաստն տխմարութիւն, և անկատարութիւն ոգւոյն բանականի»⁴²:

Հայոց կյանքի ու մշակույթի բարեկարգության նպատակամետ գոյություն տեսչությունում իմաստության կարիքի նկատմամբ մեր առաջնորդների, թագավորների, իշխանների ու հարուստների անզգա ու անսեր և ոչ հասու հոգու և բանականության մասին գրելով այդ տողերը, Պատմահայրն առավելաչափ է տեսնում ներքընթաց հառաչանքի, ավաղման ու ներքին ցավի այս կացությունը, աստվածային շնորհով ու արթուն հսկողությամբ տեսանելով և՛ իմաստու-

վանդակ խնդրակարգի տեսանկյունից, կոնկրետորեն՝ միջնադարագիտական հետազոտությունների ոլորտում ևս, խնդրո «բանի» որոնումի և ուսումնասիրության իմաստային տեսադաշտի և առ իմաստություն խորհրդածության առումով և հենց կյանքի բարենշանակ իրադարձության ու պատմության հարաբերակցության առնչությամբ՝ կարող են ուշագրավ և մտքին ազդակ հաղորդող նշանակություն ունենալ ոչ միայն գիտական մենագրություններն ու հոդվածները, այլև մշակութային բազմաբնույթ տեքստեր՝ բանաստեղծություններ, առակներ, երգեր և այլն, քանզի այդ ամենում ևս մարդկային բանական հոգու և մտքի գործությամբ յուրովի հետազոտվում ու անկեղծության հասնելու անհրաժեշտ պարագայում նշանակալի «բան» ասման է կոչվում կյանքի մարդկային ապրմանն ու վերապրմանը և հենց մտառությանը՝ որպես իսկություն: Մասնավորապես, «պատմության դիտավորության» սույն հետազոտությունում վերոբերյալ բանաձևում արտահայտվող իմաստի առումով հիշարժան է ռուսական երգերից մեկի ուշագրավ հետևյալ տողը՝ «...Сердце бережно память о прошлом хранит»:

³⁹ Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, նշվ. աշխ., եր., 1991, էջ 6:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 10:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 6, տե՛ս նաև 9-10:

⁴² Նույն տեղում, էջ 10:

թյան ու ամենայն առաքինության **հոգևոր կարիքը** ազգի կյանքում, և Աստծո բարերար ու ողորմած նախախնամությամբ հիշատակության և ուսանելիության արժանի այդպիսի գործերի **ներկայությունը** հայոց կյանքի նախկին ու նաև այժմյան եղելու մի ողջ ընթացքում, թեև առավել պոտենցիալում և ի համեմատ վերջինիս՝ նվազ ակտուալացման մեջ: «Ձի թէպէտ և եմք ածու փոքր, և թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ, և զորութեամբ տկար, և ընդ այլով յոլով անգամ նուաճեալ թագաւորութեամբ՝ սակայն բազում գործք արութեան գտանին գործեալ և ի մերում աշխարհիս, և արժանի գրոյ յիշատակի, գոր և ոչ մի ոք ի նոցանէ պէտ յանձին կալաւ մատենագրել»⁴³:

13. Մասնագիտական գրականությունում՝ հայրենական ու նաև արտերկրյա, բանաձևման բազմատեսակ իր հոլովումներով շրջանառվող այն միտքը, թե՛ Մովսես Խորենացու պատմագիտական հայեցակարգն ու պատմվող բովանդակությունը զերծ են աստվածաբանական ուղղորդվածությունից, ըստ իս, տեքստին տարածայնող հասկացում և, ըստ էության, զուտ կարծողական միտք է⁴⁴: Առավել խորությամբ հասկանալու համար, թե ինչ է նշանակում հետազոտական գրականության մեջ արտահայտված այդ բնորոշումը, հարկավոր է մանրամասնել, թե ինչին այն կարող է վերաբերել: Այն, ըստ էության, վերաբերում է պատմության ուսումնասիրության առարկայական տիրույթի ու պատմության կատարումի բովանդակ խնդրակարգի՝ Մովսես Խորենացու հասկացմանը: Իսկ ի՞նչ է մտնում այդ հասկացման մեջ, այսինքն՝ պատմության առարկայի ու կատարումի նրա հասկացումն ի՞նչ կարող է իրենում բովանդակել, և ուրեմն՝ ինչին կարող է վերաբերել աստվածաբանական ուղղվածությունից զերծ լինելու բնորոշումը: Այն կարող է վերաբերել՝

— նրա պատմագիտական բովանդակ հայեցակարգին և-կամ որևոր բաղադրատարրերին,

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ Այստեղ, անշուշտ, պետք է նաև նկատի ունենալ, որ հայրենական մասնագիտական գրականությունը՝ առավել ժամանակակից ու նաև ծավալուն ու բազմաբովանդակ խնդրակարգի հարցադրումների այլազանությամբ՝ ֆանակով առավել, կայացել է խորհրդային պետությունում տիրող գաղափարախոսության ու գրաֆննադատության թույլատրությամբ՝ գիտական թեմաների հաստատման ու աշխատությունների հրատարակման միայն սահմանափակ հնարավորություններ ընձեռող պայմանների միջավայրում: Ի տարբերություն հայրենական մասնագետներից ոմանց այդպիսի բնորոշումների, արտերկրյա մասնագետների նույնատիպ բնորոշումները (տե՛ս **R. W. Thomson**, Introduction in Moses Khorenats'i, History of the Armenians, Caravan Books, Delmar, New York, 1981, p. xii) ամենևին էլ չեն եղել տիրող գաղափարախոսության բուն թելադրանքի ստիպողականությամբ ու հալածանքներով, նաև պայմանավորված՝ արեխտական կրթության բովանդակությամբ, այլ՝ միմիայն ազատ ընտրությամբ, ֆանգի ունեցել են ընտրության և եզրակացությունների ու գնահատականների արդարաբանության առավել հնարավորություն ու հենց ազատություն:

— այլ պատմական տեքստերին և դրանցով հաղորդվող մարդկային ու ազգային ինքնության, կենսակերպի, մշակույթի համայն եղելու մի իսկության ու իմաստության խորհուրդի նկատմամբ Պատմահոր անձի ու պատմաբանի բացությունը և հենց հասկացմանը,

— իր աշխատության մեջ ի հայտ բերվող իմաստի ստույգ հնարավոր ու հենց առկա բազմաբովանդակությունը:

Բովանդակ այդ ամենի նկատմամբ հնարավոր վերաբերության մասին աստվածաբանական ուղղվածությունից զերծ լինելու բնորոշումը, ըստ էության, տեքստին ոչ ադեկվատ բնորոշում է և հենց թյուրհասկացում: Տեքստում ասվածի (ՈՅՄԹ-ի) այդ կերպ տեսանությունն ու հասկացումը, որպես միտք, կարծողական է ու չի հասանում բուն մտքի կոչմանը, իսկությանն ու կարգավիճակին, քանզի այն միակողմանի է և նրանում **անտեսված են հավատի ու նաև հենց Խորենացու հավատացյալ լինելու վերաբերյալ իր իսկ վկայությունները տեքստում և այդ տեսանկյունից նրա դատողությունների ու գնահատականների բազմաթիվ արտահայտությունները:**

Նման դեպքերում, սկզբունքորեն, որևէ միտք կարող է չկայանալ որպես որևէ գոյի գոյությունը մտառող և դրանց բնությունն ու հենց իսկությունը բացահայտող և նկարագրող միտք՝ ըստ իր կոչման, այլ՝ իր անիսկական գոյության մեջ ներկայանալ որպես կարծողական: Հարկ է աստ ամրագրել, սակայն, որ կարծիքից լիովին այլ է **մտքի կոչումն ու իսկությունը՝ հուսանիտար գիտություններում, ընդամենն և՛ պատմությունում, տեխնոլոգիայի իրողությունների նկատմամբ ընթացման տեսությունում, այն է՝ խորհրդածեղ և հասու լինել տեխնոլոգիայի և կամ տեխնոլոգիայի ասվողում ի պահ՝ ուղղակի կամ այլաբանությամբ հայտնյալ իսկության իմաստին և դրանում՝ իմաստության խորհրդին, ըստ այնմ, թե՛ մտքի որպես այդպիսին գոյության կոչումն ու իսկությունն է՝ այս կյանքում ֆունկցիայի առնելով գոյն իր գոյության իսկության և կամ անիսկության մեջ, այնուամենայնիվ, նպատակում խոր և հենց վերջնապես խորհրդածության իսկալ գոյն իր իսկական գոյության մեջ, այսինքն՝ գոյն իր իսկությունն իրենում ունեցող գոյությամբ և այսպես՝ հասու լինել ու բացահայտել հենց այդ իսկությունը և այդ իսկությունը հայտող իմաստում՝ իմաստության խորհուրդը:**

Այդ կարծիքներն արտահայտվում են, երբեմն ի մտի ունենալով ժամանակակից իմաստով գիտական և ուրեմն՝ ոչ կրոնական ըմբռնման համաձայն ներկայացնել կամենալով այն գիտականությունը, որին «հաւատարմացեալ» է սուրբ այր, ճգնավոր ու հոգևորական Մովսես Խորենացին, այսպիսով, տեքստն ընթերցելով՝ ըստ այն կանխադատության, թե՛ իսկորեն գիտական կարող են լինել լուկ **մտքի ճշմարտությունները, այլ ոչ՝ հավատի ճշմարտությունները, թե՛ բուն ու իսկական գիտությունը բազմապիսի կարող է ոչ հավատի ճշմարտություններով, այլ՝ միմիայն մտքի ճշմարտություններով:** Այս կանխադատությունը միջին դարերից անդր ի վեր տարբեր իր արտահայտություններով, շեշտվա-

ծուխյամբ ու բազմալլ ոլորտներում ներթափանցվածությամբ՝ նաև այժմյան ներկայի գիտական մտքում ներթափանց ու ներգործուն կանխադատություն է: Իսկ կանխադատությունների ազդեցությունից, ըստ հերմենևտիկայի տեսաբան ու փիլիսոփայական հերմենևտիկայի ռահվիրա Հ.-Գ. Գադամերի, թեև լիովին ազատվել անհնար է, սակայն հասկացման գործընթացում, հարցմամբ բացահայտել և ուրեմն՝ կարելություն ունենալ նաև կասեցնել՝ ոչ միայն հնարավոր է, այլև անհրաժեշտորեն պիտոյական է⁴⁵:

Հիրավի, առ Աստված հավատի ունակությունն ու խնդիրը վերաբերում է միմիայն բանական **արարածներին**: Հարկ է նաև ամրագրել, որ **Իմաստությունն Ինքն Իրենում հավատի որևէ խնդիր չունի**, քանզի հավատի ունակությունն ու խնդիրը վերաբերելով բանական էակներին, անմահ և մահկանացու **արարածներին**՝ հրեշտակներին ու մարդուն և հատկապես՝ հենց մարդուն, չի կարող վերաբերել **անել է** - ին՝ Աստծո Որդուն, որ և՛ «Բանն Աստուծոյ», ում դիմելով ու հայցմամբ՝ խոսքն առաքելով, Ներսես Շնորհալու «Հաւատով խոստովանիմ...» աղոթքում ասվում է՝ «Իմաստութիւն Հօր Յիսուս»: Հավատը հուլսի ու սիրո հետ մեկտեղ Աստծո շնորհն է մարդուն՝ մարդկային բանական հոգու առ Աստված բացության և աստվածային իրողություններին հասու լինելու, «Աստված իր մեջ և ինքն Աստծո մեջ» միության հասանելու համար: Անբովանդակելի Իմաստությունը՝ և՛ Իրենում ըստ Ինքյան իր գոյությունում, և՛ նույնիսկ մարդկային անձին, ըստ նրա բանական հոգու կարողության, Իր ներկայությունում, չունի ամենևին որևէ հակասություն հավատի ճշմարտությունների և մտքի ճշմարտությունների միջև, այլ՝ միայն ներդաշնություն ու ներմիություն:

14. Մովսես Խորենացու երկում Հայոց կենսաշխարհն **ի բարին կարգավորելու կամ ի բարեկարգությունն հաստատելու դիտավորությունն ու նպատակային խնդրակարգն ունիվերսալ է**: Այն վերաբերում ու ընդգրկում է բոլոր ոլորտները՝ կարգի բերել ժամանակը⁴⁶, մարդուն, հայի կենցաղավարությունը, ողջ աշխարհը Հայոց⁴⁷ որպես մի օրրան քաղաքակարգության, տնտեսակարգության, մշակույթի՝ արվեստների ու գիտության ներկրթության ու իմաստուն կյանքի և այս բոլորը՝ ընթերցասեր ու իմաստության ուսումնասեր ամենքին մատչելի **նշմարտաբան ու առիմնող պատմության՝ պատմվածի ու պատմումի միջոցով**, «հասարակաց խոսիւք անցանելով ընդ պատմութիւնս, որպէս զի մի՛ ոք երևեսցի ի պերճաբանութիւնս գրավեալ առ փափագն, այլ ճշմարտութեան բանից մերոց կարօտեալ՝ ստեպ ստեպ և անյագ առնիցեն զընթերցումն պատմութեանց մերոց հայրենեաց»⁴⁸:

⁴⁵ Տե՛ս Ռ. Քոչարյան, Հանս-Գեորգ Գադամերի ..., էջ 134-135. տե՛ս նաև X.-Г. Гадамер, Истина и метод, М., 1988, էջ 353-354:

⁴⁶ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, նշվ. աշխ., եր., 1991, էջ 10-12:

⁴⁷ Այս մասին տե՛ս А. А. Степанян, Развитие исторической мысли в древней Армении, Е., 1991, с. 137-158.

⁴⁸ Մովսես Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 258:

Այս առումով, նրա պատմությունը նշանակալի պատմություն է և պարունակում է խորհուրդ: «Պատմութիւն Հայոց»-ը սերունդների, յուրաքանչյուր ժամանակի ու ընթերցողի նկատմամբ ցուցաբերում է նշանակություն և մեզ համար «խորհուրդ պահող» իր լինելությամբ անհրաժեշտորեն դառնում մեկնության թեմա: Այսպիսով, հասկացման ձգտող յուրաքանչյուրի և հասկացմամբ իսկ՝ իմաստություն ուսանել կամեցող ամենքի ու հենց **հետազոտողի, այսու և՛ պատմագիտության խնդիրը, որ նաև պատմության իմաստասիրության խնդիր է, նրա խորհրդավոր պատմության մեկնությունն է**:

15. Պատմությունը ոչ միայն պատմող է, այլև մեկնող ու գիտականորեն գիտեցող, որ և կնշանակի՝ իսկությունը ստույգ հասկանալու ու մեկնողաբար բացահայտելու դիտավորություն ունեցող իմացություն ու հենց գիտություն է: Ոչ միայն իբրև էկզեգետիկայի, այլև պատմության բնության այս առանձնահատկությունների բացահայտություն կարելի է հասկանալ Դավիթ Անհաղթի միտքը՝ արտահայտված էկզեգետի մեկնիչի և-կամ պատմողի վերաբերյալ: «Իսկ մեկնիչ եւ պատմող եղիցի միանգամայն եւ պատմող եւ մակացող»⁴⁹:

Պետք է ասել, որ **մեկնողությունը ներհատուկ է պատմողությանը**: Ըստ Դավիթ Անհաղթի, «մակացող» դիտավորությունն ու «մակացութեան» կատարումը՝ ստույգ ու անսխալ գիտական գիտելիքի հասանումը, նույնպես բնորոշում է պատմությունը: **Իսկության ստույգ ու անսխալ գիտեցողության, իմա՝ գիտականորեն գիտեցողության, դիտավորությունն ու կատարումը նույնպես հատուկ է պատմությանը**: Ընդամին, ասելով պատմություն, այստեղ հարկ է նկատի ունենալ՝ իրական աշխարհի ու կյանքի նշանակալի բազմաբովանդակ եղելումը բաղկացնող իրադարձությունները, գործերն ու կարգավորությունը՝ որպես իր ուսումնասիրության **առարկա** և դրանց իսկությունն ու իմաստության խորհուրդը որոնել, հետազոտել, հասկանալ ու մեկնողաբար բացորոշելը՝ որպես իր **կատարում** ինքնահասկացող ու սահմանող, այսկերպ՝ հենց գիտական պատմությունը⁵⁰: Քանզի **եթե պատմությունը չգիտի իսկությունն ու իմաստությունն, չգիտի և ոչինչ, իսկ այն, ինչը կարծում է, թե՛ գիտի, չգիտի այնպես, ինչպես պիտո էր գիտենալ**: Եվ պատմության իմաստասիրության, պատմության տեսության և հենց պատմագիտության անհրաժեշտորեն պիտոյական ու նաև նախընտրելի անելիք-կատարում ու կատարելագործություն է, որպես պատմության ինքնահասկացում, հարցադրել ու բացահայտել այն իմաստությունը, որի գիտությունն է հենց պատմությունը:

⁴⁹ Դավիթ Անյաղթ, Մեկնութիւն «Ստորոգութեանցն» Արիստոտելի-Երկասիրութիւնմ փիլիսոփայականմ, էջ 215:

⁵⁰ Նկատենք, որ այդպիսի պատմությունից հարկ է տարբերել գեղարվեստական իրականություն ու հենց «երկի աշխարհ»՝ հնարավոր աշխարհ ու կյանք, պատմող և պատմամբ՝ տեխնիկ «շեմին» և հենց ընթերցասեր ու հասկացման ձգտող բանական հոգու ու մտքի առաջ հանդիման կացուցանող գեղարվեստական պատմությունը:

Պատմություններն իմաստության աղբյուր են՝ մարդկանց, ազգերի ինֆունության կայացման, նրանց բազմալ և ներհուսա բազմաբովանդակ կենսակերպերի վերաբերյալ իմաստության սեռի՝ մարդկային փորձառություն: Պատմության որպես այդպիսին գոյությունն այսկերպ հասկացման տեսադաշտում նկատելի է դառնում, որ պատմության սկզբունքային դիտավորությունը մարդկային կյանքի բովանդակ եղելումին նշանակալի իրադարձություններում, գործերում ու կարգավորությունում **որևէ կերպ ու չափ ներկա իմաստության հաղորդումն է՝ ճշմարտության ու բարության ցուցանումը:** Եվ կոնկրետորեն՝ Մովսես խորենացու «Պատմություն Հայոց»-ում պատմվում է մարդկանց, շրջակա ազգերի և հայոց կյանքի եղելումից քրիստոնեական իմաստությամբ իմանալի ճշմարտությունը (տեսականը) ու բարին (գործնականը), որոնք նշանակալի են ազգային համակեցության համար: **Պատմահայրն իր աշխատության պատմական բնույթի ու հնարավորության չափով, ըստ մարդկային կարողության, պատմում է իմաստության տեսականն ու գործնականը՝ նշանակալի մարդկային ու ազգային ինֆունության, առափնասեր ու փրկչական ֆրիստոնեական կենսակերպի ու հոգեկեցույց մշակույթի համար:**

Տեսական և գործնական այս առումներով Մովսես խորենացու «Պատմություն Հայոց»-ը **իմաստասիրող պատմություն է:** Այն ուսուցանում է ազգերի կյանքում ու մշակույթում **կենսագործված իմաստության տեսականն ու գործնականը՝ ճշմարտությունն ու բարին,** ի ցույց դնելով այս առումով մարդկային ինֆունության կեցողության և այլոց հետ համակեցության համար՝ նախկինից ու իր «այժմեականից» իմանալի **բյուր պիտանին,** առավել ևս՝ **ամենփ՛ն նշանակալի հանուր պիտանին:**

16. Քրիստոնեական միջին դարերի սուրբ հայրերի պատմությունները և հայ պատմագրական մտքի մեջ առաջին հերթին ու հատկապես Մովսես խորենացու «Պատմություն Հայոց» աշխատությունը որպես հարացույց ունեն Աստվածաշունչը և իրենց դիտավորության հարցում նույնպես նկատել են տալիս նրան նմանակարգություն՝ աստվածաշնչյան դիտավորությունն ընդօրինակելով: Եվ կարելի է նկատել, որ աստվածաշնչյան դիտավորությունը նույնպես բաղադրատարրերի ներքուստ կարգավոր հարաբերակցությամբ մեկ-միասնական ու ամբողջական դիտավորություն է:

Աստվածաշունչ Գրերի և Սուրբ Հոգու շնորհով դրանցից ուսյալ մեկնությունների դիտավորության, կերպարանման ու կատարումի խնդրակարգի առնչությամբ էական նմանություններ են բացահայտվում Փիլոն Ալեքսանդրացու որոշ մտքերում: Եբրայեցի մեկնիչը՝ ներկրթեալ նաև հունական իմաստասիրությամբ, Սուրբ Գրերի իմաստությամբ և հույն մտածողների երկերով ևս ուսյալ՝ **ամենայնուրև հասու լինել «սկզբանց»** նպատակադրությամբ, առաջինների (նախահայրերի) ու ընտրյալների՝ մարդկային սեռի և ազգերի համար սկզբնարար ու նաև առաքինուսույց նշանակալիություն ունեցող կենաց եղե-

լումին նվիրված աստվածաշնչյան պատմությունների իր մեկնողական աշխատության մեջ, որպես կոնկրետ օրինակ, քննելով ու մեկնելով Սամսոնին վերաբերող հատվածը, արտահայտում է նաև էականորեն նշանակալի որոշ մտքեր, որոնք դուրս են գալիս տվյալ դրվագապատումի մեջ նկարագրվող մասնավոր իրադարձությունը վերաբերելու կոնկրետ սահմաններից, ի հայտ են բերում առավել ընդհանրական վերաբերողականություն և, ըստ էության, Աստվածաշնչում պատմվող մարդկային կյանքի հոգևոր ու մարմնավոր բովանդակ եղելում իսկության համայնապատումին վերագրելի բացորոշություններ են: Այդ մտքերում նկատելի են **աստվածաշնչյան պատմությունների, ինչպես նաև Սուրբ Հոգու շնորհով ուսյալ մեկնողական պատմությունների դիտավորություն, կերպարանման ու կատարումի, որում և՛ պատմումի ու բովանդակ պատմելիքի կամ պատմվողի վերաբերյալ սկզբունքային ու ընդհանրական բացորոշություններ: Որո՞նք են այդ մտքերը:**

«Արդ առ մեծացն գործոցն վճարումն՝ գորութեան պէտք են. իսկ մեզ (մեք) առ գործեցելոցն սփանչելեացն պատմութիւն իմաստութեամբ (թեան) կարուեալ եմք»⁵¹ (ընդգծումը՝ Ռ. Ք.): Այս միտքն իր իսկության մասին ինչպե՞ս են նորեն և ուղղակիորեն վերաբերում է Աստվածաշնչյան պատմումին ու մեկնություններին, և նկատենք, որ իր իսկության մասին նույնաբար կարող է վերաբերվել նաև Մովսես Խորենացու Հայոց պատմությանը: Քանզի նրա երկում կոնկրետորեն՝ հայոց ինքնության ու կյանքի վերաբերյալ ևս պատմվում է **մեծաց գործերի և դրանցում ներկա իմաստության ու փառության և ամենայն առափնյայն նկատմամբ սիրով բացության անհրաժեշտության ու նախընտրելի պիտոյականության մասին, այդ գործերի գործությունը, պատճառներն ու բովանդակ իմաստությունը հայտնող պատմության, ասել է թե՛ պատմության իմաստության նկատմամբ նշմարիտ իմաստությամբ կարուի ու իր ներկայի կարիքի հասկացումի մասին: Եվ քանզի սուրբ հայրը հոգու խորքից նվիրական փափագման ըղձություն մտածում է սերունդների («զկնեացն») մասին, ապա ընթերցող ու իմաստության ձգտող յուրաքանչյուրի համար հասկանալի է նաև, որ ասվածը յուրաքանչյուր ներկայի, այսինքն՝ ընթերցող և ուսումնասեր յուրաքանչյուր սերունդի ներկայի կարիքի հասկացումի մասին է:**

Շարունակելով միտքը, Փիլոն Ալեքսանդրացին իր մեկնողական պատմումի ոչ անիմա, այլ՝ աստվածային շնորհի հայցմամբ ու ստույգ, ըստ մարդկային կարողության ու շնորհի՝ ճշտիմաց լինելու մասին ասում է հետևյալը. «Արդ առեալ Սամսոնի (և կամ աստվածաշնչյան պատմության որևէ մեկ այլ մեծի՝ Ռ. Ք.) գորություն, զի մեծամեծ գործոցն ցուցցէ, յայնմանէ, որ ետ նմա զգորությունն՝ խնդրեմք և մեք իմաստութիւն, զի զոր գորութեամբ Սամսոնովն գոր-

⁵¹ Փիլոնի Երբայեցայ, Մնացորդ՝ ի Հայս ուր են մեկնութիւն Ծննդոց եւ Ելից. ձառք 'ի Սամսոն. 'ի Յովնան. Յերիս Մանկունս. կամ ' ի Հրեշտակս, աշխ. Մ. վրդ. Ավգերյանի, Վենետիկ, 1826, էջ 550:

ծեաց՝ իմաստութեամբ լսողաց առաջի դիցուք. քանզի եթէ անտեղեկագոյնք և վայրապարք առ գործսն մտերմութեան ցուցեալ գտցուք բանիւս, ոչ զՍամփսովնի զորութիւնն զրկեսցուք, այլ շնորհսն Աստուծոյ զրպարտեսցուք»⁵²: Այս մտքի առնչութեամբ ևս կարելի է նկատել, որ այն իր իսկութեամբ վերաբերում է նաև Մովսէս Խորենացու պատմութեանը: Այդ ակնհայտ է դառնում, երբ այս միտքը համեմատում ենք Պատմահոր՝ իր պատմելիքի (պատմվող իմաստի ու իմաստութեան) և պատմումի վարդապետական եղանակի, որոնց միութեամբ և՛ իր պատմութեան, ոչ կամայածին ու ինքնակամ, այլ՝ ըստ աստվածային շնորհի, ուստի և՛ ստույգ ու ճշմարտապատում լինելու, մասին արտահայտած մտքերի հետ: Ավելին՝ նկատելի է դառնում նաև այն, որ Փիլոն Ալեքսանդրացու այդ միտքը շատ լավ ծանոթ է եղել նրան, և նա քաջածանոթ է այդ մտքից իմանալի՝ պատմումի կազմակերպման իմաստութեանը:

Փիլոն Ալեքսանդրացին շարունակելով և հաջորդ մտքում ուղղակիորեն արտահայտվելով աստվածաշնչյան պատմություններում բուն ասվածի մասին, ըստ էութեան, արտահայտվում է այդ պատմությունների դիտավորութեան և դրանցով կամ դրանցում պատմելիքի կամ պատմվողի մասին. «Արդ յայլ սքանչելիսն Աստուած մի իմն յայլոց սքանչելեացն գործէ. կա՛մ զզօրութիւնն ցուցանէ, կա՛մ զմարդասիրութիւնն քարոզէ, կա՛մ զիշխանութիւնն յայտնէ, կա՛մ որ կան պահին բարիքն արդարոցն՝ ի վայելչութիւն՝ պատմէ. և կամ որ պահին մեղաւորաց դատաստան յառաջագոյն ասէ»⁵³: Այսկերպ՝ աստվածաշնչյան պատմությունները, և նկատենք ու հավելենք՝ դիտավորութեան, կերպարանման ու կատարումի խնդրակարգում նրանից ուսյալ ու նմանակարգություն ընտրող սուրբ հայրերի պատմությունները, իրոք, պատմում են մարդկային իրողություններ՝ մարդկանց նշանակալի մտքեր, խոսքեր ու գործեր, իր նշանակալիութեան մեջ որպէս էական իմաստ ու իմաստութեան հայտող մարդկային բովանդակ կյանք, որը իմաստութեամբ հայեցյալ ու հասկացյալ, բարի ու կենարար կարգավորութեան, ամենայն առաքինութեան ու բարեմասնութեան, այսինքն՝ մարդկային ինքնութեանում ու կյանքում աստվածայինի ներկայութեան, հայտնություն կարող է լինել ընթերցող և ուսումնասեր յուրաքանչյուրի ինքնութեան ու կյանքի համար:

Մովսէս Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» աշխատութեան քննությունը նկատել է տալիս, որ Փիլոն Ալեքսանդրացուց մեջբերված վերոբերյալ միտքը աստվածաշնչյան պատմություններին վերաբերելով հանդերձ, որպէս պատմութեան իսկություն հայտող իմաստութեան խորհուրդ, **ամենայն իր մանրամասնությամբ և զարմանալի նույնությամբ կարող է վերաբերել նաև Խորենացու պատմութեանը:**

Ահավաստի, այդ նույն իմաստութեան վրա է հիմնացյալ նաև պատմութեան

⁵² Նույն տեղում:

⁵³ Նույն տեղում:

նրա տեսանկյունից ու գիտական հայեցակարգը: Մտքի այդ բանաձևում հայտնյալ իմաստության խորհրդում բացահայտվում ու բնորոշվում են՝ Սուրբ Գրքերում պատմվող բովանդակության հինգ առանձնահատկություններ: Եվ Խորենացին գիտի ու իր պատմության մեջ ամենայն մանրամասնությամբ իրագործում է դրանք և՛ այն մասով, որում ասվում է, թե՝ «զգորութիւնն ցուցանէ», և՛ մյուս մասով, որում ասվում է, թե՝ «զմարդասիրութիւնն քարոզէ», և՛ այլ մասով, որում ասվում է, թե՝ «գիշխանութիւնն յայտնէ», և՛ այլ մյուս մասով, որում ասվում է, թե՝ Սուրբ Գիրք տվյալ տեղում ու պահին պատահյալ «բարիքն արդարոցն՝ ի վայելչութիւն պատմէ», կամ, թե՝ տվյալ տեղում ու պահին կյանքի իրագործություններում ու գործերում, երբեմն նույնիսկ անձերի կենդանության օրոք և այլոց ի խրատ, ի վերուստ հասած պատժի մասին է պատմում հանդերձյալում գալիք դատաստանի կանխասացությամբ՝ «մեղաւորաց դատաստան յառաջագոյն ասէ»: Առաջինի մասին Մովսես Խորենացին արտահայտվում է, ասելով **«զպատճառս և զգօրութիւն իրացն միայն յայտնելով, և զերկարութիւն գործոյն համառօտ բանիւ յանդիման կացուցանելով»** (ընդգծումը՝ **Ռ. Ք.**)⁵⁴: Իրերի ու գործերի գորություն բացահայտության հետ մեկտեղ իր պատմության էջերում, այդ թվում նաև Ձիրավի ճակատամարտի մասին պատմող դրվագում, նա ընթերցասերի և ուսումնասերի հոգու «աչքին» հանդիման է կացուցանում նաև **աստվածային զորությունն ու զորակցությունը, այդ կերպ նաև՝ ցուցանում աստվածային իշխանությունն ու մարդասիրությունը՝ ընթերցողի հասկացման սիրուն ու հավատացյալ մտքին հաղորդ ու ընկալ դարձնելով և հոգին՝ վերլնթացությամբ «առ ի սքանչութիւն» հաստնացնելով: Չորրորդը՝ «բարիքն արդարոցն՝ ի վայելչութիւն» նա նույնպես պատմում է, երբ հշուսում է իր պատումը սրբերի ու արդարների կյանքի գործերի ու նահատակության մասին: Պատմահայրն իր պատմական աշխատության մեջ ոչ եզակի և ոչ էլ հազվադեպ ուղղակիորեն արտահայտվում է վերջինի մասին և՛ կանխասացությամբ հայտնելով մեղավորներին վերահասու դատաստանի մասին. «Բայց Վաղեսի կայսեր ըստ արժանի իւրոց խորհրդոցն զլաւիտենական գեհենին աստէն բերելով զօրինակ, հրակեզ եղեալ յԱդրիանապոլիս՝ սատակեցաւ. և առնու զթագն Թեոդոս»⁵⁵:**

17. Պատմության նրա հայեցակարգն այս կերպ արդեն մարդկային ու ազգային կյանքի եղելումի՝ իրագործությունների ու գործերի, իմաստի իր որոնումներում ոչ հատվածական, ոչ զուտ մարդկային եղելությունների ինքնականության ու առանձնականության մեջ է տեսնում դրանց իմաստը, այլ՝ ի մտի ունենալով **գոյի գոյության համայն ամբողջությունը՝ աստվածային և մարդկային իրողությունների համագոյությունը**, որոնում ու հասկանում է իմաստային շերտերի մեկ-միասնականության մեջ: Մովսես Խորենացու պատմու-

⁵⁴ Մովսես Խորենացի, նշվ. աշխ., եր., 1991, էջ 45:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 297:

թյան հայեցակարգն այսկերպ գիտական է, ինչպես արդեն ասվեց, գիտականության առավել լայն ու խորը ըմբռնմամբ, քանզի նկատի ունենալով աստվածային ու մարդկային իրողությունների համընդգրկուն ամբողջությունը, գործ ունի խկության լրումի, այլ ոչ՝ հատվածականության հետ: Ոչ սոսկ պատմիչ, այլ՝ իսկությամբ պատմաբան խորենացին պատմագիտական իր հայեցակարգով մարդկային իրողությունների իսկությունն ու խորհուրդը սոսկ մարդկայինի ոլորտում դիտող, քննող ու բացահայտել հնարավոր համարող հայեցակարգերի մասնավորությունից ու հատվածականությունից առավել ու անդին, բացահայտում է այն որպես Աստծուց և աստվածայինից անանջատ իմաստներ ու իմաստություն, և ուրեմն՝ «հասարակաց» կամ ընդհանուր ու բազմաց հասկացմանը մատչելի չափով Աստծուն ու աստվածայինին՝ երկնային կամ աստվածային իրողություններին առնչվածությամբ է իրագործում կյանքի եղելումի՝ իրադարձությունների ու գործերի, իմաստների բացահայտություն իր որոնումն ու գտանումը: Այս առումով հայոց կյանքի նշանակալի եղելումը **հետազոտող ու գիտեցող պատմության** նրա հայեցակարգը գիտական է **խկության լրիվությունը հայեցող ու հետազոտող իր ընտրությամբ ու բանորոշ հայեցակարգային մշակմամբ, իսկ դա կնշանակի, որ արդեն իսկությունն նկատմամբ այդկերպ ու այդչափ բացությունը՝ այն նաև կոչված է լինել աստվածաբանող, և՛ պատմումի մեջ կայացել է աստվածաբանող առանձնահատկությամբ: Մովսես խորենացին իրերի ու գործերի իսկությունն ու խորհուրդ պարունակող իմաստներն իրենց խորին ճշմարտությամբ, ըստ մարդկային կարողության, բացահայտելի է տեսնում դրանց՝ Աստծուն և Նրա նախախնամող իմաստությանն առնչվածության կարգավորությամբ: Այդ նկատելի է նրա այն մտքերում, որոնցում նա դեպ առ դեպ, ընթերցողին ազատ ընտրության ընձեռմամբ արտահայտում է իր քրիստոնեական հավատը, հույսն ու սերը Աստծո նկատմամբ և հայտնում նաև իմացությունը իրադարձությունների ու գործերի, ըստ աստվածային շնորհի և խնամածու տեսչության, գործության ու կայացման մասին:**

18. **Իմաստությունը մարդուն իր գոյության կարգավորման խնդրում ուղղում է դեպի իր գոյության ճշմարտությունը, ինչն արտահայտվում է խորենացու «առ ի լինել պատկեր (Աստուծոյ)» հասկացությամբ⁵⁶ և դեպի աստվածանմանություն կազմակերպված ուղղորդվածությունը: Այսպիսին է Դավիթ Անհաղթի իմաստասիրության շորրորդ սահմանումը. «Իմաստասիրութիւն է նմանութիւն Աստուծոյ ըստ կարողութեան մարդկան»⁵⁷: Պատմության դիտավորությունն է պատմելով անձանց, խմբերի, հանրույթների, ազգերի կյանքում ու մահ ոգեղենի կամ ոգեղենության մարմնավորում, կամ իրեղենի ու մարմնեղենի ոգեղենացում հանդիսացող մշակույթի եղելություններում**

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 6:

⁵⁷ Տե՛ս Դավիթ Անյաղթ, Սահմանք... , էջ 55, 66-71:

կենսագործված նշարտությունը (տեսական իմաստություն) և բարուն (գործնական իմաստություն)⁵⁸, կոչել մարդուն՝ ուղղել իր ընթացքն ի կարգ աստվածամասնության:

19. Իսկ ինչպե՞ս է հնարավոր դառնում պատմականերպ հյուսմամբ՝ ուղղաբանորեն կամ այլաբանորեն ընթերցողին հասցնելով ճշմարտությունն ու բարին՝ տեսական ու գործնական իմաստությունը, պատմության մեջ ընդգրկելով և պատմելով **մարդկային գործերը**: Իրոք, էական հարց է, թե ինչպիսի գործերն է պատմում և ինչ ոլորտ է ընդգրկում պատմությունը և մասնավորապես՝ Մովսես Խորենացու աշխատությունը, և էական հարց է, այդպիսով, թե առարկայական ինչպիսի տիրույթում է գործում պատմությունը: Նրանում ներկայացվում են ոչ միայն մարդկային գործերը, և հենց նրանք էլ պատմվում են ոչ որպես սոսկ մարդկային: **Պատմությունը հետամուտ է այնպիսի պատմումին, որի դեպքում պատմվող երկրություններում և գործերում ներկա է իմաստությունը, որ և կնշանակի՝ իսկուրեն աստվածայինը, ըստ մարդկային կարողության:** Պատմությունը, պատմելով տեղի ունեցածը, պատմում է՝ նկատել տալով Աստծո բարությունը, գիտությունը, կարողությունը, այսինքն՝ այն, ինչու, ինչպես ասում է Դավիթ Անհաղթը, կերպարանում է Աստված. բարությունը, զի բարությունը է խնամում, գիտությունը, զի ամեն ինչ համանգամայն գիտե, կարողությունը կամ անսահման գործությունը, զի այն ինչ կամենում է՝ կարող է և այն ինչ կարող է՝ կամենում է⁵⁹: Խորենացու պատմության և ընդհանրապես քրիստոնեական միջնադարում պատմության դիտավոր կազմակերպվածության ուրույն և առանցքային բաղադրիչներից մեկը հենց այն է, որ պատմությամբ նաև ի հայտ է ցուցանվում Աստծո բարեխնամ կամքը, որ ոչ միայն արարել է, այլև բարերարությամբ յուրով մշտապես խնամում է⁶⁰: Ըստ Խորենացու, պատմությամբ մեզ ի հայտ է դառնում **աստվածային տեսչությունը, ընդամին, մի առանձնահատկությամբ՝ մարդու իմացականության համար հասանելի սահմաններում:**

Աշխարհում այն բոլորը, ինչը կատարվում է և հենց պատմությունը մարդու համար է նախատեսումով: Կյանքի նշանակալի եղելումի, ասել է թե՛ անցյալի ու նաև կատարվող, շարունակական ընթացքի մեջ գտնվող, պատմվելու հնարավոր՝ ներկայի նշանակալի իրադարձությունների կամ գործերի մեջ հայտնացույց աստվածային նախախնամության խորհուրդի յուրովի ու մասնաշափ հասկացումը, աստվածայինին հաղորդ և ընկալ լինելը, այսու և՛ իմա-

⁵⁸ Նշվում է նշարտությունն ու բարին, նկատի ունենալով այն բաժանումը, որ ուսուցանում է մեզ ս. Դավիթ Անհաղթը, իմաստասիրությունը բաժանելով տեսականի ու գործնականի, յուրաքանչյուրի մասին ասելով՝ «կատարումն տեսականին նշարտություն է, իսկ կատարումն գործնականին՝ բարին» (նույն տեղում, էջ 85):

⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 47-48, 67-69:

⁶⁰ Հմմտ. Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, էջ 157:

նալի իմաստությունը, ամենայն առաքինությունն ու կատարելությունը մարդկային անձի ինքնության կերպարանումն իրագործվում է **ըստ մարդկային բնության կարողության սահմանների ու գործության**: Մարդը կերպարանվում է այն բողոքով, ինչով և Աստված՝ բարությունը, գիտությունը, գործությամբ՝ ըստ մարդկային կարողության⁶¹:

20. Պատմությունը գիտավորություն ունի իմաստը հաղորդել **ուղիղ դրվածով**: Ի՞նչ է սա նշանակում: Պատմությունը նշանակալի իրողությունների նկարագրությունն է: Իսկ **նշանակալի են այն իրողությունները, որոնցում ի հայտ է իմաստությունը, Աստծո տեսությունը՝ ըստ մարդկային հասողության (разумение)**: Պատմիչը՝ կատարյալ իմաստությամբ, և այսու՝ պատմությունն իր իսկությունն իրենում ունեցող և իսկական գոյությամբ, անհրաժեշտությամբ ու նախընտրելի պիտոյականությամբ պատմում է եղելությունները, մարդկանց կյանքի բարի կարգավորությունը կենարար՝ ստույգ ու բարի իմաստները և ճշմարտության խորհուրդները, միով բանիմ պատմում է ուղղակի և խորհրդաբար մարդկանց կյանքի եղելություններում իրերում ու գործերում, **Աստծո հայտնությունը**. սա է նրա սկզբունքային և մշտական գիտավորությունը Աստվածաշնչում և նրան նմանող, նրա ուղղությամբ ուղղորդվող մեր սուրբ հայրերի գրվածքներում: Իսկ ինչի՞ մեջ է տեսանելի Աստծո հայտնությունը:

21. Ինչպես և ասվեց, այն, ինչ Աստված արարել է բարերար իր հոգածությամբ նաև խնամում է⁶²: Աշխարհի ժամանակային ու պատմական եղելումը, որում և՛ մարդկային կյանքի եղելումն ու պատմական ներկայությունը, Աստված նախախնամում է իմաստությամբ: Աստծո նախախնամության ըստ ինքյան իմաստությունը՝ **իբրևումի ու կատարելության մեջ**, մարդկային բանականության անմատչելի ու անքննելի է: Եվ սակայն, աստվածային կամքն է՝ իր նախախնամության և ամենայն ժամանակ հոգածու տեսչության իմաստության խորհուրդներին, մարդկային կարողությունը հասանելիի չափով ու կարգով, հասու լինել և, այդպիսով, իմանալի այդ չափով տեսական ու գործնական իմաստությանը ներկրթյալ՝ ապրել կյանքն իմաստությամբ: Իսկ **աստվածային նախախնամության իմանալի խորհուրդներն ու Աստծո հայտնությունը մարդկային բանական հոգու հասողությանը մատչելի և հավատացյալ ու հոգևոր արթնություն ունեցող մաքին «ի տես» է պատմվող խորհրդի, խոսքի և գործի իմաստներում, որոնք պիտանավոր նշանակալիություն են ցուցաբերում և ուղղում մարդու լինելիությունը առաքինի կարգավորության: Մարդկային ինքնության գոյության առաքինի կարգավորությունը եռամասնյա**

⁶¹ Տե՛ս Գալիք Անյաղք, Սահմանք... , էջ 47-48, 67-69:

⁶² Գրիգոր Տառնացի, Գիրք հարցմանց, Կոստանդնուպոլիս, 1729, էջ 157:

հոգու զարդարումն է չորս առաքինություններով⁶³ և կյանքում լինելությունը՝ առաքինացյալ խորհրդով, բանիվ և գործով: Այս առնչությամբ էական է նաև հիշել, որ Դավիթ Անհաղթը մարդկային հոգու զարդարումը չորս առաքինություններով նույնպես դիտում է որպես իմաստասիրության դիտավորություն. «Իմաստասիրությունն դիտաւորութիւն ունի զհոգիս մարդկան զարդարել»⁶⁴:

22. Մովսես Խորենացու պատմությունում, որպես պատմումի ու պատմվողի դիտավորություն, կերպարանում ու կատարում, պատմվում է **մարդկային կյանքի հոգևոր՝ առաքինի և մշակութային բարեկարգության համար նշանակալի եղելություններ՝ իրերի ու գործերի իսկությունն այսու և՛ այդ իսկությունը հայտնացուց անող իմաստը և նրանում պահյալ խորհուրդը**: Նրա պատմության դիտավորությունն այնպիսին է, որ պատմվողն իր եղելության հավաստիությանը, իրերի ու գործերի իրադարձային լինելության ընթացքի մեջ գուցե անսքող կամ գուցե թաքուցյալ իր իսկության ու իմաստի խորհրդով, ի հայտ բերվի ճշմարիտ կապակցվածության կարգում և, իմաստի հասկացմամբ ու մեկնողաբար բացահայտմամբ, իր իսկ ուղղակի խորհրդավոր իմաստում: Նրա դիտավորությունն է՝ իր պատմությունը հյուսել պատմվողի այնպիսի **կարգավորված կերպմամբ**, որում մարդկայնորեն, այսինքն՝ ըստ մարդկային կարողության, տեսանելի, ընկալելի է **Աստծո հայտնությունը որպես պատմվողի՝ «ի պիտոյն ու պիտանատրոփին» ցուցաբերվող խորհուրդ և իմաստ**: Սկզբունքորեն, յուրաքանչյուր՝ ըստ քրիստոնեական հայեցակարգի պատմելիին ներհատուկ է դիտավորություն, որը և արդեն նաև քրիստոնեական պատմագիտության և կոնկրետորեն հենց Մովսես Խորենացու աշխատության մեջ, եթե ոչ ուղղակիորեն ձևակերպմամբ, ապա՝ նշանակալի ուղղորդվածությամբ (նոեմատիկ ինտենցիոնալությամբ, այսինքն՝ ասելիք-խորհրդի նշանակալիությամբ ուղղորդյալ ողջ շարագրության բովանդակությունում) ներկա ու տեսանելի է որպես այդպիսին՝ **պատմել և «ընթերցասել», «ուսումնասել», հասկացման ձգտող ամենի՝ «ուշի» արքնացյալ մտքին «ի տես», հասկացմանն արժանի ու նաև կյանքի գործերում ներկա դարձնել մարդկության՝ առ Աստված հայեցմամբ իմաստուն ու բարի կենցաղավարության համար բոլոր «պիտոյականն ի կարգ քրիստոնեից վարուց»**: Ընթերցողի ուշիմ խոհականությունը այն հասողությամբ, որով հաստատվում է նրա համար պատմվող գործի խորհրդավոր իմաստի ներկայությունը, հասու է լինում այդ հայտնությանը, Աստծո կամքին ու խնամածությանն ի փրկություն, որն և՛ է բարին: «Զի ամենայն տուրք բարիք եւ ամենայն պարգեւք կատարեալք ի վերուստ են իջեալ առ ի Հօրէն լուսոյ», - ասում է առաքյալը (Հակ., Ա., 17):

23. Մովսես Խորենացու պատմությունը, հետագոտելով մարդկային իրո-

⁶³ Այս տեսակետի մասին, որը նախապես արտահայտվել էր Պլատոնի «Պետություն»-ում և որում միաբան են բոլոր քրիստոնյա հայրերը, տես՝ Դավիթ Անյաղթ, Սահմանմ., էջ 70-71:

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 85:

ղություններ և քննության առնելով, խորհրդածելով ու հասկանալով դրանք ոչ **աշխարհի իմաստությամբ**, այլ՝ ըստ մարդկային կարողության, **քրիստոնեական ու հենց աստվածային իմաստությամբ**, այդ ամենը տեսնում է ոչ աստվածային նախախնամությունից զուրկ անխորհուրդ իրենց գոյության մեջ, այլ՝ որպես երկրային ու երկնային՝ համագո աշխարհների (համաշխարհի) բաղադրյալ միասնության մեջ ու այդ համագոյությունում՝ աստվածային հոգածու տեսչության ներքո և ուրեմն՝ մարդկային իրողությունների զորությունն ու պատճառները, իսկություն հայտող իմաստներն ու իմաստությունը բացահայտում հավատացյալ բանական հոգուն մասամբ ու չափով՝ **հասու ու իմանալի**, իսկ անբովանդակելիությամբ՝ **սփանջելի**, աստվածային բարերար նախախնամության խորհրդով: Նրա պատմությունն այսկերպ իր հյուսմամբ՝ **աստվածաբանող է և**, ըստ մարդկային կարողության իմանալի չափի, ակնարկում, հասկանալ ու տեսանել է հնարավորում պատմվող ողջ բովանդակությունում աստվածային նախախնամությունը, որը, ինչպես և ասվեց, թեև որպես այդպիսին, ըստ քրիստոնեական վարդապետության, սկզբունքորեն անքննելի ու անճառելի է, սակայն կյանքի եղելումի քննությամբ, իմանալի ու պատմությամբ հաղորդելի մի չափով, մատչելի է մարդկային բնությանը՝ ինքնության ու կենսակերպի համար բացահայտելով նշանակալիություն՝ առ իմաստություն ու բարեկարգություն:

Այս առնչությամբ նկատենք, որ մասնագիտական գրականության մեջ արտահայտված այն տեսակետը, ըստ որի՝ Մովսես Խորենացին իր պատմական երկում հիմնային դիտավորություն ունենալով պատմել հայոց մեծաց գործերի և դրանցում ներկա իմաստության ու քաջության և ամենայն առաքինության մասին, պատմությունը չի հասկանում, և նույնիսկ ավելին՝ պատմությունը սկզբունքորեն իսկ պետք չէ հասկանալ, որպես Աստծո նախախնամության մեկնաբանություն⁶⁵, ըստ էության, տարածայնում է Խորենացու տեքստում բացորոշ և երբեմն՝ ներանշանակ ասվածին: Այն, ինչը ժամանակակից հետազոտող անձը տեսնում է հակադրության մեջ, Պատմահայրը տեսնում է ըստ ճշմարտության արդարության՝ խաղաղության և միասնության մեջ, որպես մարդկային ինքնության, կյանքի ու հավիտենական հանգրվանի միևնույն ուղին տանող, առաջին դեպքում՝ մտքով և երկրորդում՝ հավատի ու մտքի միասնությամբ հասու ճշմարտություններ: **Մովսես Խորենացու պատմության դիտավորությունն է՝ մարդկային ու հենց հայոց կյանքի նշանակալի եղելումի բազմաբովանդակ իսկության, որում և՛ հայոց մեծաց գործերի և դրանցում ներկա իմաստության ու քաջության և ամենայն առաքինության բոլորապատումի ներկայացմամբ, հասու լինել ու մեկնաբանել աստվածային նախախնամության իմաստության խորհուրդները՝ ըստ մարդկային կարողու-**

⁶⁵ Տե՛ս **R. W. Thomson**, Introduction – in Moses Khorenats'i, History of the Armenians, Caravan Books, Delmar, New York, 1981, p. xi.

թյան: Կարելի է և ըստ իս՝ նաև ըղձալի, փափագելի կլիներ՝ նկատել, որ պատմության այսպիսի դիտավորությունը և ըստ այդմ՝ կերպարանունն ու կատարումը, ոչ միայն հայոց, այլև սկզբունքորեն ամենայն ազգերի ինքնության, կյանքի ու մշակույթի **նշանակալի եղելովի** նկատմամբ կոնկրետացմամբ, հնարավորություն ու գործություն ունի ներկայանալ որպես պատմության նախընտրելի, իր իսկությունն իրենում ունեցող և ուրեմն՝ իսկական գոյություն:

24. Հնարավորություն է ընձեռնվում նկատել, որ Մովսես Խորենացու պատմությանը հատուկ է «պատմության որպես այդպիսին գոյության» համար հիմնարար երկու դիտավորությունների երկմիասնություն: Առաջինը կարելի է անվանել **նախընտրելի ու փափագելի մերձակա դիտավորություն:** Ո՞րն է այն: Նրա պատմությունը նախ և առաջ որպես մերձակա դիտավորություն ունի մարդկային ու ազգային բովանդակ ինքնության, մշակույթի ու կենսակերպի եղելովից, որպես մարդկային ու ազգային հոգեմարմնավոր գոյության համար հոգեկեցույց ու բարեկարգ և հենց այդպիսի կենարարությամբ՝ նշանակալի, ընտրել ու ի պատմում ժողովել, հասկանալ ու մեկնողաբար բացորոշող պատմողությամբ ի գիր հյուսել **իմաստության, ֆաջության և ամենայն բարյաց ու առափինության իսկություն հայտող իմաստներ՝** ի ուսանություն ու կիրառություն ընթերցող ու հասկացման ձգտող ամենքի կյանքում: Նրա պատմությունը որպես իր հետազոտության առարկայական տիրույթ ունի մարդկային իրողությունները, և իր **մերձավոր դիտավորության, կերպարանման ու կատարումի մեջ ներկայանում է որպես կյանքի հոգևորությամբ նշանակալի եղելովի բոլոր բաղադրատարրերում անհրաժեշտ ու նախընտրելի «մտաց, խոսից ու վարուց», առափինության և կամ արատավորության, կատարելության և կամ անկատարության, դրանց իսկության, պատճառների ու հետևանքների բացահայտություն և այդպիսի մարդկային ու ազգային ինքնության ու կենսակերպի բարեկարգության համար ամենայն այդ պիտոյից, այն է՝ **իմաստության ու ֆաջության և ամենայն առափինության ուսուցանություն:****

Երկրորդը, ի համեմատ առաջինի, կարելի է անվանել նույնորեն ու առավել ևս՝ **նախընտրելի ու փափագելի, սակայն արդեն հեռակա դիտավորություն:** Ո՞րն է այն: Մերձակա դիտավորության կատարումով, այն է՝ հոգևոր սերմնացանությամբ, հորդորումով, ուսուցանությամբ հասանելի **առափինի կեցողությամբ՝** հնարավոր և Տեր Հիսուս Քրիստոսի շնորհով ու մարդասիրությամբ՝ իսկորեն հասանելի դարձող **նախընտրելի ու փափագելի հեռակա դիտավորը՝ մարդու փրկությունը և մարդկային ինքնության ու կյանքի նորոգ, կատարյալ ու սփանչելի՝ Աստծուն ի մի լինելությունն է:**

25. Մարդկային կյանքի նշանակալի եղելովից և նրա իմաստային բազմաբովանդակությունից որպես խորհուրդ պահող ու հայտնող իմաստ ու իմաստություն, Պատմահայրը քաղում ու իր պատմությունում, ոչ առանձնաբար ու բացորոշ բանաձևմամբ, այլ՝ նաև ներանշանակ, որպես դիտավորություն է հասկանում ու իմանալի դարձնում հնարավորինս առավելը՝ և՛ նախ-

ընտրելի ու մերձակա դիտավորը, և՛ նախընտրելի ու փափագելի հեռակա դիտավորը, ինչպես նաև այս երկուսի առումով և՛ ուղղակի ու բառացի պատմվողի ու մտփին ակնառու իմանալի, և՛ այլաբանական ու մտփին այլակերպ իրողությամբ իմանալի՝ իսկություն ու խորհուրդ հայտող իմաստները: Եվ այս առումով պատմության գոյություն իսկության նրա որոնումն ու հայեցակարգն իր հիմքում ու նաև բուն կատարումի մեջ՝ մտքի սկզբունքային ուղղորդվածությունում (ինտենցիայում) ու կայացման միտող շարժման, պոտենցիայի ու իրագործման մեջ և՛ աստվածասեր է, և՛ մարդասեր (հումանիստ), ուստի և՛ արդյունքում նրա պատմահայեցակարգը և՛ աստվածաբանող է, և՛ մարդաբանող: Նրա պատմությունն իմաստասիրում ու մարդաբանում է մարդկայինը՝ ինքնությունը, մշակույթն ու կյանքը, և այդ ամենում՝ իմաստասիրում ու հենց աստվածաբանում աստվածայինը:

Պատմությունը հղված է մարդուն՝ կոչելով նրան այս կերպ հասու լինել Աստծո ճանաչողությանը, տեսական և գործնական իմաստասիրությանը ուղղվել խորհրդով, բանիվ և գործով, եռամասնյա հոգին զարդարել շորս առաքինություններով: Իսկ լինել առաքինի, ըստ խորենացու, կնշանակի լինել՝ մշտապես ուղղորդվելով աստվածամանություն: Հայոց ինքնության, կյանքի ու մշակույթի նշանակալի եղելումից, հասկացմամբ ու մեկնողաբար բացորոշմամբ որպես պատմություն՝ պատմելիք ու պատմում, հյուսված իր աշխատության մեջ սուրբ և իմաստուն հայր Մովսես խորենացին ներկայացրել է իմաստության, ամենայն առաքինության ու բարյաց պիտոյից նշանակալին, որ և հնարավորություն է ընձեռում ու կարող է մարդկային ու նաև մեր ազգային ինքնությունը, կյանքն ու կենսակերպի մշակութային կողմնորոշումը աստվածամանության կատարելագործող նպատակամիտություններով և՛ կարգավորությամբ կայացնել: Այս տեսակետից ևս՝ իր հեռավոր դիտավորության մեջ, նրա «Պատմութիւն Հայոց»-ը աստվածաբանող պատմություն է: